No. ४४४१

Title शांखायन श्रौत सूत्र भाष्यं

Author श्री अनन्ताचार्यः

Extent ४८ Age x

Subject सूत्र पद्धतिग्रन्थ,

ग्रं.ग. ४४४१

4441 –(ग)

#21 Missing

F. = 48

सांख्यायनश्रौतसूत्रभाष्यम्

अध्याया १३ – १४। संपूर्णः १४ असंपूर्णः

४४४१ ग

२१

।। साख्यायनसूत्रभाष्य ।। २११०

आपोथी दुवेदीजोसे

देर्दी केरना जी नीम

उपाकाशीदासजीपोथी

उपाध्याय कृदयालजी

[illegible]

ॐ ॥ नमो गणेशाय ॥ एकाहार्थे महाव्रतमाददंति ॥ एकाहार्थं महाव्रतस्येत्येवमादि यद्गारण्यके उक्तं तदाददंति ऊर्ध्वं तिस्र
त्रिणः ॥ ० ॥ सर्वस्तोमं वातिरात्रं । वाशब्दो विकल्पार्थः । सर्वस्तोमं वा अतिरात्रमेकाहार्थमाददते । सर्वस्तो
मातिरात्रं उक्तममहरित्यश्वमेधप्रयोगव्याख्यायां तत आददते ॥ ० ॥ अंतरेण पृष्ठ्यं छंदोमांश्च सर्वस्तोममस्यातिरात्रस्य
स्थाने शाखांतराता ॥ ० ॥ द्व्यहार्थे गोआयुषी ॥ द्व्यहार्थे गोआयुषी आददते । क पुनस्ते गोआयुषी इत्यत आह ॥ ० ॥
द्वितीयं तृतीयं चाग्निष्टुद्विकेषु तीयेते तस्यां चोदनायां । गोआयुषी इत्येतस्यां चोदनायां द्वितीयं तृतीयं चाग्निष्टुद्विके द्व
ऽदनी प्रतीयेते ॥ ० ॥ त्र्यहार्थे त्रीणि पृष्ठ्याग्निष्टुद्विकानि त्र्यहेण क्रियमाणे त्रीणि प्रथमान्यग्निष्टुद्विकान्याददते ॥ ० ॥ च
तुरहार्थे महाव्रतं चतुर्थानि त्रीणि पृष्ठ्यान्यग्निष्टुद्विकानि महाव्रतं चतुर्थमिति चतुरहार्थे ॥ ० ॥ पंचाहार्थे पंचाग्नि
ष्टुद्विकानि पृष्ठ्यानि पंचाहार्थे पंच वा पृष्ठ्यः ॥ ० ॥ षडहार्थे षट् ॥ अग्निष्टुद्वदिति नोक्तं लाघवार्थं प्रायेण ॥ ० ॥ अ
ष्टाहार्थे महाव्रतं सप्तमानि षडग्निष्टुद्विकानि महाव्रतस्य अष्टमोऽग्निमाददनाप्यर्यमाणे सप्ताददते ॥ ० ॥ एतेन
न्यायेन तांतां संख्यां पूरयंति । एतेन न्यायेन कतमन् यद्यद्दश संख्यं न तत्तत्पूर्वकं कुर्वाणास्ताः । तां संख्यां पूरयंति
याया श्रूयते त्या तथा त्रयो विंशातिरात्रं पंचाहः षडहो दशाह इति ॥ ० ॥ अंतरेण प्रायणीयं पृष्ठ्यं तेषां स्थाने
एतेषां गोआयुषी वृत्तीनां प्रायणीयं पृष्ठ्यं चांतरेण स्थानमनुष्ठानक्रमः ॥ ० ॥ ऊर्ध्वं तु दशमादहो महाव्रतस्य स्थाने
एकाहार्थं महाव्रतमाददतीत्युक्तं तस्यायं स्थाननियमः । दशाहस्य अधस्तात्पुरस्तादर्थः ॥ ० ॥ तथैवान्यपवदंति । अथवा

ष्टाविंशो षाधिकारार्थः॥ एतानि वक्ष्यमाणान्यहानि यथायोग्यं न्यायस्तमिमपवदेति॥छ॥ अतिरात्रवान्तिङिहिस्वडि
त्ताचागरनि विंशतिरात्रि॥ विंशतिरात्राख्ये अतिरात्र व. षडहो ऽग्निष्टुद्दिवसडि॥ एतान्याग्रगं रनिषाकयष्टाल
तादशमाहः॥छ॥ अतिरात्रवान्तिरात्रो ऽभवत्तिरात्रवाविस्येकविंशतिरात्रः पूर्वः। अग्निष्टवः षडहस्ततोऽतिरात्रस्ततो
वतिरात्रो प्रथमद्वितीयो ऽबुध्रमित्यइति विश्वादेवं षष्ठस्याङ्को द्वितीयातिरात्र इत्यनेन द्वितीयेन विशेषणेन द्वि
तीयः। एवामतान्यून विंशतिरहानि आयणीयोदयनीयसहितान्येकविंशतिरात्रः पूर्वः॥छ॥ पृष्ठ्यः स्वरसामानो
विषुवानावृत्ताः स्वरसामानस्त्रयस्त्रिंशारंतणः पृष्ठ्य इत्यतः। षष्ठः षडहः स्वरसामानस्त्रयस्ततो विषुवानुततआ
वृत्ताः स्वरसामानस्ततस्त्रयस्त्रिंशारंतण इति त्रयस्त्रिंशमारंतणं प्रथमं यज्ञशेषाणि पंचातस्तेव प्रातिलोम्यक्रमे
ण स एव गृह्यते। त्रयस्त्रिंशारंतणः पृष्ठ्य इत्ययं प्रायणीयोदयनीयाभ्यामाहिकविंशतिरात्रमन्तरा निधीयते॥
आदातिरात्रो वा महाव्रतं चतिरादशादहसहितानीति द्वाविंशतिरात्रस्योक्षिप्तिः। पंचाग्निदेतिरात्रवत्स्वदादशाहस
हितानीति त्रयोविंशतिरात्रस्योक्षिप्तिः॥छ॥ षष्ठ्यस्तोमषडहः। इति चतुर्विंशतिरात्रस्येसदामयनमित्याचक्षते
इति स्वरसाह दः॥ षंडशस्तुन्वंतं पृष्ठ्यस्यास्तोमा यस्यासौ यं पृष्ठ्यस्तोमषडहः। स्तोमा एव। महतानि पृष्ठ्यानि पूर
संख्यानामनुततनायंबायातावृहद्रथंतरपृष्ठा भवति॥छ॥ त्रयस्त्रिंशमाहरनिरुक्तं षडहानंतरं त्रयस्त्रिंशस्तोमकमहः
पृष्ठ्यपार्श्विकुमनिरुक्तता वशिष्टं कार्यं अहरतोनन्तद्विधीयतेन पृष्ठ्यस्याङ्कोऽनुयायि विधिः। अनिरुक्तताच वृत्त वेकारिवशा

कार्यः। एवं स्वरूपाभिधानेन। तदनिरुक्तं भवतीत्यभिनिवेशीयं देवतायाः परोक्षाभिधानं न स्वक्षेत्रे प्रदर्शितं ॥८॥ तस्य क
एव रथंतरं माध्यंदिने। तस्मात्त्रयस्त्रिंशस्याद्यः अनिरुक्तस्य क एव रथंतरं माध्यंदिने क्वचिदोगाः कुर्वन्ति तत्रयोन्यनुशं
सनं कार्यं ॥८॥ त्रयस्त्रिंशं निरुक्तं वचनात्तु एषं सर्वेणाग्रये न तु कएवरथंतरं तस्येति सर्वत्र यत्नात्तु ॥८॥ त्रिणवो नत्वत्र
यस्त्रिंशान्निरुक्तादनंतरं त्रिणवस्तोमकमदः ॥८॥ द्वरकविंश। एकविंशस्तोमवैराजपृष्ठं चतुर्थमिति तद्देवाः केन
चिदेनोदद्विच्युतं ॥८॥ त्रिणवं एकविंशयोः पुरस्ताद्यो परिष्टाद्वा ॥८॥ त्रयस्त्रिंशान्निरुक्तं पृष्ठ्यानां सर्वत्र तथा त्रिणवा
2 दनंतरमेतावान् विशेषः ॥८॥ त्रयस्त्रिंशमदूरनिरुक्तो सर्वत्र षष्ठ्यास्तोमात्षलदहृतरं ऽदद त्रयस्त्रिंशान्निरुक्तादु
त्तरमेतावान्विशेषः ॥८॥ त्रयस्त्रिंशारं तणः पृष्ठ्यास्तोमषलदः पृष्ठ्यस्तोमात्षडहृतरमिरु त्रयस्त्रिंशान्निरुक्तादुत्त
रमेतावान्विशेषः त्रयस्त्रिंशास्तणऽत्येतावन्। विशेषणं सर्वस्मादयं विशिष्टात् ॥८॥ ऽदददरनिरुक्ते। ततः षलद
दनंतरं द्वे तूस्तोमकमदद्वादशरात्रिकमनिरुक्ते भवति ॥८॥ ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोम अनिरुक्तश्चातुर्द्वे तु स्तोमकादनंत
रो ज्योतिष्टोमाः ऽग्निष्टोमः को कार्यः ॥८॥ इति चतुर्विंशतिरात्रः संस्थदामयनमित्यारम्भतः ऽत्यतानादोर्योगनायं
चतुर्विंशतिरात्रः संस्थदामयनास्यः ॥ प्राक्त्रयस्त्रिंशद्रात्रादक्षयोगः परिभाषानुसारेणाच्युता। द्विरस्तिस्रः स्तोमकावृत
इत्यागेदनिपंचविंशतिरात्रे। गोआयुषीत्रस्तिस्रो वाद्विरित्यागे दनिषड्विंशतिरात्रे। त्र्यहो द्विषास्तिस्रो वइत्यागेदनिस्सप्तविं 2
शतिरात्रः। अहोद्वावतिस्रोवामहा वृतं चेत्यागेदन्यष्टाविंशतिरात्रे। पंचाहाद्वावतिस्रो वा वित्यागेदन्येकत्रिंशद्रात्रे

त्रिरात्रिल्लवा इत्यागेत्र निस्त्रिंशद्रात्रे । त्रिरात्रिल्लवो महाव्रतं चेत्यागत्र न्यकस्त्रिंशद्रात्रे गो आयुषी त्रिरात्रिल्लवा इत्यागत्र
निद्वात्रिंशद्रात्र ॥ ८ ॥ पंचात्रिल्लविकानि त्रिरात्राण्युपेत्य विश्वजिदतिरात्र एष एव पंचाहो दशरात्र इति त्रयस्त्रिंशद्रात्रः । त्र्या
त्रिल्लविकान्यहानि पंच त्रिरात्राण्युपेत्य ततो विश्वजिदतिरात्र उपेयः । तत एव पंचाहो त्रिल्लविकः पंचाहः ततो दशरात्र इ
त्यातेनाद्यायोगनत्रयस्त्रिंशद्रात्रस्याप्त्रिरात्रविशेषः प्राक्सप्तत्रिंशद्रात्रदर्द्धयोगमध्यात पारिभाषिक एवं त्रीण्यात्रि
ल्लविकानि त्र्यश्च त्रिल्लवा महाव्रतं चेत्यागत्र निवर्तेस्त्रिंशद्रात्रः । पंचाहश्चात्रिल्लवास्त्रय इत्यागत्र निपंचविंशद्रात्रः । स्त्र
यास्त्रिल्लवा आगंतुन्वेन षट्त्रिंशद्रात्र ॥ ८ ॥ चतुर्विंशमतिल्लवः पृष्ठ्यान्नवाहो गो आयुषी दशरात्रो महाव्रतमिति सप्तत्रिं
शद्रात्रः । चतुर्विंशमहस्ततो त्रिल्लवः षलहस्ततः पृष्ठ्यः षलहस्ततो नवाहो गो आयुषी दशरात्रो नवरात्रो यावद्युत मृतिल्लि
स्वसामानो विश्वानावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजिद्धतित्र्यापितश्चावानीवर्तेन्वाय तनंत्यवस्त्र रसम्मितइतिवचना
त्ततो गो आयुषी तदनंतरो दशरात्रस्ततो महाव्रतमित्येष सप्तत्रिंशद्रात्रः । त्रयाणामर्द्धयोगमध्यात पारिभाषाध्याये नगो
आयुषी चतुरात्रात्रा त्रिल्लवइत्यागत्र त्र्यष्टात्रिंशद्रात्रे चाहश्चतुरात्राणां त्रिल्लवइत्यागत्रान्यकान्नचत्वारिंशद्रात्र । चाहश्चतुरा
त्रेणो त्रिल्लवो महाव्रतं चेत्यागत्र निचत्वारिंशद्रात्र ॥ ८ ॥ चतुर्विंशं त्रयो त्रिल्लवाः स्तंवद्धरसम्मितइति त्रिरात्रः । षंडश
सुत्यारव्याक्रियात । चतुर्विंशास्व्यमहस्ततस्त्रयो त्रिल्लवास्ततो नवरात्रो वक्ष्यमाणकः ॥ ८ ॥ अभिजित्स्वरसामानो विश्वा
नावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजिद्यत्र भिजिदादयो यथादिष्टक्रम संबुद्धिता निच ॥ ८ ॥ अभिजिदप्रभृति नवरात्रस्यारह्यत ।

संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थं ॥ अग्निजितो नवरात्रं चेत्येवमादयो ऽपदेशाः ॥ ७ ॥ अग्निष्टुवो गोआयुषी दशरात्रो महा
व्रतमिति । अग्निष्टुवो नवरात्रानंतरं । गोआयुषी अग्निष्टुवानंतरं । दशरात्रो गोआयुषोरनंतरं । महाव्रतं दशरात्रानंतरं
॥ ८ ॥ इत्युक्तानि पंचाशदहानि चतुर्विंशं त्रयो ऽग्निष्टुवाद्यास्त्यारत्न्ययथोक्तोक्तस्य विकानुपचाराद्रात्रो ऽह्यः ॥ ९ ॥ संवत्सरस्याग्नि
तः । संवत्सरसत्त्रस्यातुल्यतामापादितः संवत्सरस्यात्र धर्मयुक्त इत्यर्थः । तत्रचैतदीक्षासंख्याकालविशेषास्त्वबुध्यस्तुत्य
इत्येवमादयश्च वैश्वादेवविशेषास्त्र नास्त्यवादविद्धाग्नीवर्तन्ते यतने विश्ववतिवत्सरस्यामत्राग्निष्टुतस्यायं वदेमा इति
ः । यज्ञागाराणां नाद्भ विकल्पः । अन्नं बध्यास्ववषट्पातनं वपने । स्वर्णादिकृत्यादवस्थानीयस्यातादिनुकरणं । पयस्यायायाश्च स्ता
स्विकेयत्रष्टव्यश्रमणीयो विकल्पेन रात्रिसत्त्रेषु नित्यः । तेषु नित्यो द्वादशाहवदितियत्र तत्कृतानग्नीत्तउ तिप्रान्येषु संसत्त्रेषु प्रा नि १
गग्निचित्राकृतरस्मि विभागः । एवमाद्यर्थं संवत्सरस्याग्निन इत्युक्तं ॥ १० ॥ अथ षष्टिरात्रे । अथ शब्दो वक्ष्यमाणको विशेषः
द्यौः संपूर्वैलप्स्यमाने । एकषष्टिरात्रविधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥ अग्निजितो नवरात्रं पृष्ठ्यो । अग्निजित्पृष्ठ्य इति केन वरात्र
मग्निजितः पृष्ठ्यो कर्तव्यो ॥ १२ ॥ तयो रात्रयोरंतरः । तयोः पृष्ठ्ययो रात्र्यन्तरस्व्ययस्विंशादारत्यप्रतिलोमतः नरतः ॥ १३ ॥ न्यायक्लृ
प्तः शतरात्रे वक्ष्यमाणशतरात्रात् ऽन्द्वयमानान्यायक्लृप्तः । किमस्य तद्वादस्य प्रयोजनं संवत्सरस्याग्नित धर्मप्राप्तिः । ए
तस्मात्र धर्माग्निदाच्चैवारिशद्राग्रात्तूराग्निस्वत्रालीत्युक्तं ॥ १४ ॥ अर्द्धपंचदशाग्निष्टुवास्तेषां प्रथमस्याहो दशरात्रो महाव्रत
मिति प्रथमं आग्निष्टुविकल्पेन सर्वेदशाग्निष्टुवास्ततो दशमात्रस्तदनंतरं महाव्रतमित्येव प्रायः शतरात्रे ॥ १५ ॥ सप्तदशाग ३

स्यद १

वामयनस्य दीक्षाः । गवामयनं नाम वक्ष्यमाणं कं संवत्सरसत्रं तस्य सप्तदश दीक्षाः कर्तव्याः ॥ ८ ॥ द्वादश वा । द्वादश गवाम्
वामयनस्य दीक्षा भवंति तुल्यकल्पार्थं स्थायागकरणं ॥ ८ ॥ तिष्यस्यामावास्यामावास्याया एकादशे उपरिष्टाद्दीक्षेर
न्माघस्य वा । तिष्यः पौषः । तस्य या अमावास्या तां लोकामा । अग्निरसोमावास्यामा कृष्णपक्षादिमासांगीकरणेन मा
घस्य वा भवति । ज्ञातिषामयनपि कचित् कृष्णपक्षादिमासांगीकरणमस्ति स्वक्षेति लिंगानि च विद्योत । अतः तस्यास्त्वमा
वास्याया उपरिष्टादेकादशेन तद्दीक्षेरन् द्वितीयायामित्यभिप्रायः । माघस्य वा इति विकल्पः कृष्णपक्षादिमासांगीकर
णेनैव ॥ ८ ॥ तैषां माघस्यामावास्यायामुपवसथः फल्गुनस्य वा । तैषां दीक्षितानां माघस्यामावास्यायामुपवसथः । पौष
शुक्लपक्षे प्रवृत्तानां फाल्गुनस्य वा माघशुक्लपक्षे प्रवृत्तानां । एवमवक्षतं वा तु नियमार्थं स्वितद्वचनं प्रतिपदि स्यात्तदमावास्या
विशेषानंतोऽत्रवमरात्रकल्पावशिष्टे सर्वपातयित्वा दीक्षारंभः । तु दृढ्येयं पर्व चेत्यादइति सांवत्सराः ॥ ८ ॥ द्वादश दीक्षाः कृत्वो
णाश्वत्थरद्धपुरस्तात्पौर्णमास्यां दीक्षेरन् यदि द्वादश दीक्षा अंगीकुर्वंति ततः पौर्णमास्याः पुरस्ताद्द्वादशाहदीक्षेरन्नेका
दश्यां दशम्यां वा चमरात्रस्मृति ॥ ८ ॥ तेषां ज्योतिष्टोमस्य पंचम्यां प्रसवः । तेषामेकादश्यां दशम्यां वा चमरात्रपादद्दीक्षाधार
न्नमाणानां ज्योतिष्टोमस्य शुक्लपक्षस्येत्यर्थः । पंचम्यां प्रसवः सुत्याकालः ॥ ८ ॥ प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य । अदर्यौगेकमा
प्यनुवादः ॥ ८ ॥ चतुर्विंशं चात दनंतरं । चशब्दः समुच्चयार्थः । तेन तथा तु स्तान्यं च माभ्यानुपत्येत्येतयोरक्तयोर्द्दर्णं न भव
ति ॥ ८ ॥ षष्ठ्यपंचमासानुत्तरोत्तरे वानुपयंति । पृष्ठ्यः पंचमो येषां त इमे पृष्ठ्यपंचमासाः अभिप्लवाः । तेन तत्र नक्रमणस्तत्र

णानुपयंति ॥ ठ ॥ समासः । अयणीयादास्त्य एवमदर्धकः प्रथमो मासः । इति विशेषान्नेतर ॥ ठ ॥ तथायुक्तानंच मासानुप
त्या । तथायुक्तान्कथं युक्तान्पृष्ठ्यं पंचमा त्रिल्लवयुक्तानं चमासान्प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पंचममिति एतानुपेत्यक
इत्यर्थः ॥ ठ ॥ पृष्ठ्यचतुर्थानत्रिल्लवानुपयंति । षष्ठस्य मासस्याद्यायोगकथ्या । ता पृष्ठ्यचतुर्थानुत्रीनत्रिल्लवानुपयंत्यान
न क्रमेण ॥ ठ ॥ न च रात्रं चात तश्चतुर्न्योः षलाद्दन्त्योः नंतरंनवरात्रमानन वितानागनोपयंति । अभिजितंत्रीस्वरसामस्त
तो विषुवतं एवमयं पूर्वा विषुवतो अष्टाविंशीमासः । विषुवांस्तु तावदगणितः एव ततना नावरषां नपरषामित्याहुरिति
तिश्रुतः ॥ ठ ॥ ऊर्ध्वं विश्वजितः पृष्ठ्यारंनणो मासानुपयंति । पृष्ठ्यारंनणान्नकर्थं । विश्वजितश्चतुरश्चतुरो त्रिल्लवानुप
यंतीति श्रुतः ॥ ठ ॥ पृष्ठ्यात्रिल्लवो वान्द्दमाचार्त्तात पृष्ठ्या त्रिल्लवो वाच्चदस्वंतस्वनाद्दयोगिनपृष्ठ्यादारभ्य प्रातिलोम्ये
नावर्त्तीचकारः समुच्चयार्थः । अतश्च मासाद्द त्रिरदयोगावृष्यानयंत ॥ ठ ॥ विश्वदेवस्तुक्ता नि चोत्तमानाम त्रिष्ठवि
कानां । अबुधमुत्य इत्येवमादीनि यान्युक्तानि षष्ठस्याद्य द्वितीः त्रिष्ठवइत्येवमादिनायंराथनना न्यावर्त्तते चतुर्थ द्वि
तीय प्रथममिति ॥ ठ ॥ पृष्ठ्यमुपेत्य त्रीनत्रिल्लवान्तमासः । विषुवतोः गणिताः इद्व्माद्दन्नानुस्वरसामप्राति स्वजितंचोपे
त्य ततः पृष्ठ्यस्ततस्त्रीन त्रिल्लवान्नमासोः ष्टाविंशी । अष्टाविंशिनावानितो विषुवंतमासावितिश्रुतः ॥ ठ ॥ पृष्ठ्यमुप
त्य चतुरो । त्रिल्लवांस्तथायुक्तांश्चतुरो मासानुपत्या एवमियमावृत्तिः । पृष्ठ्यप्रथमिमोसिः यएष पृष्ठ्यः षलदः पुनः दु ४
रस्तात्पर्येतितनमासाञ्चावृत्ताइति वदंत इतिश्रुतः । एवामात द्वितीय षट्लपंचमासाउक्ताः षष्ठउच्यत ॥ ठ ॥ त्रीनत्रिष्ठ ४

वानुपयंत्याङ्गिरसां दशरात्रं महाव्रतमिति रात्रं चा।त्रीनभिप्लवानुपयंति सर्वे वदन्त्वदमाहत्वानामायुगीमितियथ्याहि होतो
नक्रमेणततादशरात्रंतताम्महाव्रतंततनंउदयमतिरात्रं॥छ॥इतिगवामयनस्यादुर्योगःस्तन्नदशगवामयनस्यादी
क्षाइत्येवमादिकोयद्वक्तः स्वश्रुत्यानावादवोह्वर्वकारिवशादन्यथापिभवतीतिसूत्रारंभः॥छ॥तत्प्रकृतीनिसंवत्सर
सत्राणि।तदितिसर्वनाम्नागवामयनंनिर्दिश्यतागवामयनप्रकृतीनिसंवत्सरसत्राणिभवेति॥छ॥तस्य विकारा
भूत्रदशरात्रात्तुतस्य संवत्सरस्य तत्र षड्विकारा वक्ष्यमाणोन्यत्रदशरात्राद्दृष्टव्यः॥छ॥पृष्ठ्यस्याभिप्लवस्थानेतदभिप्लवाय
नादशरात्रेयः पृष्ठ्यस्तं वर्जयित्वा पृष्ठ्यस्य स्थानेऽभिप्लवः कार्यः।तदेवं युक्तमभिप्लवायनं नाम संवत्सरसत्रं चतुर्थादीनिस
प्ताममासे पंचमादीन्कृत्वा मासादिदिनो च षष्ठ्यदइति न्यायात्॥छ॥उत्सर्गिणामयनानुत्सर्गिणामयनं नाम संवत्सरसत्रं गवाम
यनधर्मं यादि तत्र विधिं वक्ष्यामः॥छ॥यानि पौर्णमासीतिः सुत्यान्यहानि तैनिपातयुस्तान्कृत्स्नजेरन्॥यानि गवामयनप्रकृ
तः पौर्णमासीतिः षडहसुत्यान्यहानि येषां गच्छेयुस्तान्कृत्स्नजेरन्।कृत्रिणः पौर्णमासीशब्दार्थं यजमानानां यादृर्वचनं उक्तस्य
त्रकर्मनिर्देशात्॥छ॥अन्यावादशीष्टमामस्यां।वाशब्दो विकल्पार्थः।दशीष्टमामावास्यां यजमानीयनीयदिवसामावास्यां
दयान्यहानि तेषां निपातयुस्तान्कृत्स्नजेरन्॥छ॥एकत्रिकं वास्तोमं कुर्वीरन्॥उभयोरपि कालकल्पयोरविशेषादेकत्रिकस्तोमं कु
र्वीरन्॥छ॥एकैकां वास्तोत्रियाणामुत्सृजेरन्स्तोत्राणां वाशब्दो विकल्पार्थः।शस्त्राणामेकैकामृचं स्तोत्रियाणां चोत्सृजे
रन्॥छ॥यजुषां च।यजुषां त्वेकस्योत्सर्गः।आध्वर्यवस्योपदेशः।एकैकस्य प्रतिगरस्योत्सर्गार्थः॥छ॥अन्वहरुत्सृजमानाः

प्राजापत्येन तदर्द्धः पशुनाय जिरनु। अर्द्धरूपस्यैर्य पक्षे तस्मिन्नर्द्ध निप्राजापत्यः पशुः कार्यः॥१७॥ यत्र द्रव्यतो वा सवनीयः स्यात्
तत्स्मिन्नर्द्ध न्यूनस्थ्यमानेयाद्रव्यः सवनीयास्तेन वायजेरन्॥१८॥ तत्र पशुतंत्रे द्रव्वीषन्वायतयंति। तत्र तस्मिन्पाशो पशु
तंत्रे सवनीयद्रव्वीषन्वायतयंति। पशुतंत्रवचनाद्वपा पशुपुरोलाशाद्द्वीषन्वायातयंति। तस्यवपया प्रचरंति। ततः स
वनीयेनाष्टाकपालेन ततश्चाग्नेयेनाष्टाकपालेन ततश्चरूणोंद्रेण तत्प्रातः सवनं संतिष्ठते। पशुपुरोलाशेन प्रचरंति
ततः सवनीयेनैकादशकपालेन ततो मरुत्वतीयेनैकादशकपालेन ततो दाघ्नेंद्रेण तन्माध्यंदिनं संतिष्ठते। पशुना प्र
चरंति ततः सवनीयेन द्वादशकपालेन ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन ततश्चरूणाग्निमारुतेन तत्तृतीयसवनं संतिष्ठ
ते। इति छंदोगानां। तैत्तिरीयाणामध्वर्युकल्पविरोधान्न सवनीये च पशुपुरोलाशाश्चैकस्मिन्सवनीये॥ द्वानायद्वोद्वि
मिद्रस्याश्च पुरोलाशो द्विकस्मिमिद्रपस्थितं जुषाणाव्विंतिनयथा सवनीयचितारणां सवनाभावात्। संतिष्ठे इत्य
र्थवादः पशुपादशातु। इमं तु मा यिनंद्रवसयो वृषावृष्णपत्तिः समोकाइति मरुत्वतीयस्य याज्या प्रकृत्तु वाक्य मंत्रा म्नाय
इत्ये एवदध्रः प्रतिप्यं चारुमध्वरमित्याग्निमारुतस्य पुरोनुवाक्या यइंद्रामममरुतो मध्यमेत्वतियाज्या॥१९॥ तेषां सध
र्मीयः पशुतंत्रे चोद्यमानानां॥ तेषां सवनीयानां वा तदाख्यानां सधर्मीत्र वतियः पशुतंत्रे चोद्यमानानां। कश्चा सोन
निगमाः स्युनि पशुतंत्रे चोद्यमानामितिस्मृत्वा नारं तेय थ्यात सवनीयादवत्ताद्विर्निगमाः प्राषचत तथि वस्युरिति॥२०
॥परस्याहं स्तात्रियानन्वरूपानूक्वीरन्। परस्याह्नस्तात्रियांस्तानन्वरूपानूक्वीरन्नेतस्थ्यमानस्य॥२१॥ यथा ५

थीमितिविशेषः। यथार्थमितिविशेषोद्यादहस्तुत्यामग्नीदिति॥ठ॥उक्तायच्चद्वादशाहमासीरुसृडमानाः संसदामयनं उत्त
रीः इणीमासामामावास्याउसृडमानाः संसदामयनम्पसुः संयोगाच्चवतिष्ठतइति सिद्धेत्रयीरुसृडमानाइतिव
चनं श्तरयोरपिपद्धत्योरकृतिकांवत्यनयोर्द्वादशाहएव॥ठ॥आदित्यानामयनं। आदित्यानामयने संवत्सरसत्रे वक्ष्य
माणकौतिकारविधिः॥ठ॥ उत्तरेपंचदशावतिष्ठवास्तोमोऽपूर्वेस्मिन्पटले॥ एकस्मिन्नहनितदुपरस्मिन्पंचदश। एवमह
रीत्यास्तः। पूर्वस्मिन्पटलेऽहः समुच्चयेइत्यर्थः॥ठ॥ पंचदशोत्तरेषुतानुत्तरस्मिन्। उत्तिष्ठवस्तोमाविति वह्नीतविषुवतउत्तरस्मिन्प
टलेपंचदश विवृत्तोस्तोमो। पूर्ववद्व्यास्तः॥ठ॥ मध्येपृष्ठ्याः पार्श्वयोरतिष्ठवा इत्येवंरूपामासाः॥ठ॥ षष्ठेमासिद्वीनतिष्ठनु
पत्यपृष्ठ्यामुपयंतिनवरात्रेच। षष्ठमास्यतिष्ठवत्रयंकुर्वीततततः पृष्ठ्यामुपयंतिनवरात्रंचपाठक्रमेण॥ठ॥ त्रिजितः स्था
नेबृहस्पतिसवंमी॥ नचशात्रियोत्तिजित्स्यस्थानेबृहस्पतिसवो। बृहस्पतिसवंदन्तावत्तिज्ञिद्विश्वजितः स्थानइत्येतत्प
रिणं॥ठ॥ इंद्रसोमेविश्वजितः विश्वजितःस्थानेइंद्रसोमौ॥ठ॥ पृष्ठ्यमुपेत्यातिष्ठवंच। इंद्रस्तुतोऽनंतरंपृष्ठ्यमुपेत्यातिष्ठवः
पृष्ठ्यदनंतरं॥ठ॥ गोआयुषीछंदसंदशरात्रंउपयंतीत्याद्युत्तरमित्याद्यं गोआयुरित्येवमादिनिर्विशेषः। उक्तोनवरात्रः सद्यदशमे
नाक्लृप्तश्चात। गोआयुषीछंदोदशरात्रः। शास्त्रांतरीयावायथावचनेठंदस्तांव्यतिचारेण॥ठ॥ दृष्ट्वास्तामम ग्निष्टोमस्तोत्र
संस्थांतरपदंप्राप्तनियमः॥ठ॥उद्भिद्वलभिदौच। दवाह्यस्तुकामाइत्येवमादिनो उद्भिदस्तदनंतरस्तुवलभित्॥उद्भिद्व
लभिदौयथ्याद्विगोदशरात्रादनंतरमुपयंति॥ठ॥ मध्येपृष्ठ्यांश्चत्वारोमासाननुपेत्यसप्तमेमासेयथ्याकंकुर्वाततेमध्येपृ

ष्टां स्वज्ञरो मास्सानुपेत्य कामम॥ठ॥ माध्यंदिनष्ठ्यावन्तिन्नवाउपयंति॥ द्वादशोमासे माध्यंदिनष्ठ्यो॥ द्वा वन्तिन्नावाकुर्वंति॥ठ॥ जो
आयुषी॥ माध्यंदिनष्ठ्यायोरन्तिन्नवयोरनंतरंगो आयुषीनुत्पतये॥ठ॥ ठं दोमदशा॥ दंचाठं दोमदशाद्दृश्यतिशा खांतरवि
त्रिष्टुस्य दशाद्दृस्याख्याठं दोमरूपावादशाद्दृष्ठं दोमदशाद्दः॥ वृदद्रथंतरपृष्ठ्यु साम्नत्याततं ठं दोमदशाद्दं गोआयु
र्याम्मनंतरमुपयंति॥ठ॥ अंगिरसामयन॥ अंगिरसामयनस्यैवअरम्नत्राख्यविधिंवक्ष्यामइतिवाक्यशेषः॥ठ॥ द्युवृद
न्तिन्नवास्तामः॥ अन्तिन्नवास्त्रिवृत्काम्यकाः॥ठ॥ पृष्ठ्यारंतरणान्नमासानुपयंति न्नवीस्मिन्पटलो प्राग्विषुवतः पटले इवृद्ये
टलेतस्मिन्पृष्ठ्यारंत्तरणान्मासानुपयंति॥ठ॥ पृष्ठ्यादयानुत्तरस्मिनुपृष्ठ्यादयान्पृष्ठ्यांतानितियावत्॥ठ॥ आयुर्गोा
6 ष्योद्विष्टेनकामण॥ठ॥ स्वमानमन्यदादित्यानामयनन॥ अग्नि जितस्थानेष्टदस्प तिस्नुवमिंद्रः सामे विश्वजितइत्येव
मादि॥ठ॥ इतितिवातवतोरयन॥ इतिवातवतोरयनास्येस्वसरस्यत्रेवश्यमाणको विधिः॥ठ॥ पृष्ठ्यस्तोमानामेकैके
नमासंपृष्ठ्यस्तोमानांत्रिवृद्दादीनामेकैकेनमासं मासमुपयुः॥ठ॥ महाव्रतं विषुवानू॥ विषुवतःस्थानेमहाव्रतं
भवति॥ठ॥ आवृत्तानां पृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेनमासं॥ आवृत्तपृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेनमासंमासमुपयुः॥ठ॥ त्रि
रात्रावत्तिः॥ सर्पसत्रं तत्कमारस्य॥ ततत्रातिरात्राववृत्तिः सर्पसत्रविशेषणमततु॥ठ॥ अग्निष्टोमामध्या॥ सर्पसत्रस्यम
ध्ये सर्वेष्ववाग्निष्टोमसंस्थादिवसाः॥ठ॥ दशादशीसंवत्सरः॥ दशकाः स्तोमाः प्रत्येकमस्येतीतिदशादशी॥ इद्दशः संवत्स
रस्सहातिरात्राभ्यां॥ठ॥ द्वादशीविषुवानूसर्पसत्रस्य॥ द्वादशकास्तोमाअस्येतिद्वादशी॥ कास्तोविषुवानू सर्पसत्रसा

यः प्रस्तोतास्य यः स ब्रह्मणा कुं संस्रावस्तात्रियकयात् ॥ ८ ॥ यः प्रतिप्रस्थाता तासां पत्नीतू सम्मन्नेता यः प्रतिप्रस्थातो यातस्सत्रासीभ्यं
न्नेष्टैव कुर्यात् । एवमेतेषं सत्रानीतराणि च कुर्युः ॥ ९ ॥ स्रुवहस्त एषः स्रुवहस्तएषः । यः स्रुवहस्तएषः स स्रुवहस्तएव ॥ १० ॥ गृहपतिर्गृ
हपतिः गृहपतिरपि स्वकर्मैव कुर्यात् । परिसंख्याशंकायां द्वयोरनुवादः ॥ ११ ॥ देशकालसन्निकर्षे विदेश्या प्रधानस्य प्रधानस्य
वशं नयेत् । देशो देवयजनादेवनीयसमीपादिः । कालो निमेषणादुपलक्षितः । स यागं प्रयुज्यात् । अस्मिन्काल एतत्कुर्यादि
त्यादि तद्यथा वषट्कृते जुहोति वषट्करोतीत्यादिः । देशश्च कालश्च देशकालौ तौ च व्यवस्थितौ क्रियांगत्वेन क्रियायास्तदवच्छि
न्नौ तत्र कर्त्तृत्वे देवकृतिवदनुष्ठानं शक्यमवइकस्य वर्त्तनेन क्रियापदेशेन सम्बद्धयोर्देशकालयोः सन्निकर्षेण द्वोपनि
पात अनियमकारिणा शास्त्रस्याभावादिति प्राप्त आह ॥ विदेशपात्र प्रधानस्य वशं नयेत् । दानादेस्यमुपादेशः । तत्र क्रियाविशेष
यिभागपदृतीनास्मंतानां शरदगाकालेस्तत्र मप्रधानस्य मैत्रावरुणादर्वशं नयेत् । तदायत्तं तन्न करोति कुर्यादित्यर्थः । आत्मीयं मैत्रावरु
णादः समर्पस्वयमाध्वर्यवादि कुर्यात् । तस्य प्रत्यक्षत्वात् । अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्थयानयेत् । कयाउच्यते । अवेदश्य
विदेशेन वंचिदश्यं न विद्यात्तेचादश्यमस्यां व्यवस्थायामिति सा व्यवस्था आवेदवीईकारणस्वीप्रत्यायनाश्च तस्मयाद्युक्तनव
ति मैत्रावरुणादि दीर्वं कुर्वन्नुद्गातृषदनएव कुर्यात् । न विदेशेऽत्रोदाहरणं । परिव्ययणीयं मैत्रावरुणो ब्रूयात् । यूपाणां परिव्य
यणं होता कुर्यात् विप्रतिषेधिकरणं समवायादिति तथाऽइतरमन्यत्तषो यत्तो विशेषः स्यादिति च मीमांसकाः ॥ १२ ॥ यथा देश
मितराणि । गवा गव्या ग्रश्चा दयमितराणि पोत्राच्छावाकनेष्टादधिष्ण्यानि मध्यास्यं धीनिकर्माणि कुर्युः । तथा च कात्यायनसुखा

यं विधिः। गवामयनमेवेत् तु स्तोमसंस्थाविशिष्टमिति गवामयनं वात्तिगरस्फातरिति तन्त्रकात्यायनस्य॥छ॥मासं
दीक्षाः। कौण्डपायिनामयनस्य। कौण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसत्रं। तस्य मासं स्तम्भितादीक्षाः। दीक्षानियममिमौ सं
यापुदु रित्यर्थः॥ अनुसत्कां कौंडप्रतिरूपा श्च मासाः स्तुः पीयतस्तोम इति योष्टां हूं गास्या॥छ॥ क्रीवारराजानमुपनःह्योपस
दठापत्याग्निहोत्रं एणमासं। क्रीत्वा सोमं राजानं। उपनह्येति वाचनिकं। मतदुपनस्यापनहनं तच्चोपसदं उपेत्य कर्तव्यं तथा च श्रु
त्यं तरं। उपसद्भिश्चरित्वा सोममुपनह्यस्तुत्या स्थानेषु मासममग्निहोत्रं जुहोति तत्र वसायं प्रातर्होमकमेवोदनाचा मासं तवति
॥छ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यां मासं। दर्शपूर्णमासकर्म त्यामेकं तंत्र क्रियया मासमुपयुः॥छ॥ तत्रैण वा सर्वमस्त चोदितवात् अग्नि
होत्रं चेति कात्यायनस्य॥छ॥ चतुर्मास्यपर्वणा मासकेकेन मासं समासमुपयुः॥छ॥ चातुर्मास्यपर्वणां वैश्वदेवप्रभृतीनां च
तसृणामेकेकेन समासं मासमुपयुः॥छ॥ शुनं शुनं प्रभृतीनां पंचानां पृष्ठ्यस्तोमानामेकेकेन मासं पृष्ठतामासमुपयुः। पंचदशे
न मासं षष्ठं सप्तदशेन मासं। एकविंशेन मासं। त्रिणवेन मासमिति॥छ॥ अष्टादशाहं त्रयस्त्रिंशेन उत्तमे मासं स्यं विधिः। अष्टा
दशाहं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेनोपयुः॥छ॥ दशरात्रमहाव्रतमितिरात्रं चेति अष्टादशाहादनंतरं दशरात्रं ततो महाव्रतं ततोऽतिरा
त्रं। इति करणान्न प्रायणीयः॥छ॥ यो होता सोऽध्वर्युः सप्तानां यो होतृस्य कर्त्ता चोदनाद्या यः सोऽध्वर्युः सप्तानां तिस्र एवाध्व
र्यवा पात्नीयं कुर्यात्॥छ॥ यो मैत्रावरुणः स ब्रह्मा स प्रतिदृष्टा यो मैत्रावरुणपदार्थप्रवृत्तः स एव ब्रह्म ब्रह्मणपतिदृष्टं विकुर्या
त्॥छ॥ यश्छं उद्गाता सोऽच्छावाकः स नेष्टा। य अन्नावरूत् मानष्ट्रा च्छावाकीये कुर्यात्॥छ॥ यः प्रस्तोता स ब्रह्मणाच्छंसी स ग्रावस्तुत्।

रएव मासा उपसद उपेयुः॥छ॥ चतुरः स्तुवंतीति। चतुर एव मासान्स्तुवंति स्तुत्या त्रिर्यग्भवंति॥छ॥ गवामयनस्य प्रथमो मासो
याद्दशो गवामयनस्य प्रथमो मासो मासोत इह्या वस्यापि प्रवतः॥छ॥ अष्टौ विंशिनीश्च। चशब्दात् गवामयनवत्॥छ॥ विश्ववा
स्वन तु कुल्ला नृतापश्चितमित्याचक्षते। तादृतद्वत्सर सत्र चतुरो मासान्नित्यतश्चारस्त्यकुल्लकतापश्चितमित्याचक्षते। प्रसिद्धादीय
मस्य संज्ञात्वात् प्रायः॥छ॥ संवत्सरं दीक्षाः। तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरमिति कात्यायनः॥छ॥ संवत्सरमुपसदः। उपसदोपि तापश्चि
तः संवत्सरमुपेयुः॥छ॥ संवत्सरं स्तुवंतीति स्तुत्या त्रिर्भिः संवत्सरं ग्या भवंति॥ इति कारणः परिमाणार्थः॥छ॥ तत्तापश्चितमि
त्र मित्याचक्षते। तदा सर्वेनाम्नादीक्षादिरुक्तस्य निर्देशः। तदि तत्रापश्चितं नाम प्रसिद्धं॥छ॥ त्रीनु संवत्सरानू दीक्षाः। दीक्षानियमा
महातापश्चिते संवत्सरं कार्याः॥छ॥ त्रीनुपसदः संवत्सरान्नवप्रकृतत्वात्॥छ॥ त्रीन्स्तुवंति। त्रीन्संवत्सरान्स्तुत्या त्रिर्यग्भवंति।
छ॥ इति महातापश्चितं। इति तदुक्तं यन्महातापश्चितं नाम सत्रं॥छ॥ अन्यासो बहुसंवत्सरं गवामयनस्य। सर्वस्मिन्न बहुसंवत्स
रं गवामयनस्यात्यासः कार्यः॥छ॥ संक्षायीन्वापरिक्षाण्य। संक्षार्या मासाः। प्रथम षष्ठ सप्तमो नमाः। एकादानां संक्षारात्। तस्मं क्षायी
न्यादि रिक्षाण्य गवामयनान्त्यासो बहुसंवत्सरं वात्ततिः सकलस्य गवामयनस्य॥छ॥ अतिरात्रः सहस्रमदनतिरात्रोग्नेः सहस्रसा
व्यो। अतिरात्रः संस्थं प्रथम महस्तत सहस्रसंख्यान्यहानि इंदो गवशेनततो इति रात्र इत्युक्तेः सहस्रसाध्यमित्येवं संक्रिकं सत्रं॥छ॥ ग
वामयनं प्रथमः संवत्सरः। त्रिसां वत्सराख्यं सत्रमुच्यते। तस्य गवामयने प्रथमः संवत्सरः। अथादित्यानां। अथ शब्दः क्रमनियमार्थः।
आदित्यानामयनमपि ततः संवत्सरमनुषंगात्॥ अथांगिरसां। अंगिरसामयनमपि संवत्सरं भवति इत्यर्थः। अथशब्दः इत्युक्तं॥छ॥ त्रि
॥छ॥

सान्नाय्याऽनुपस्पर्शान्नितराणीति ॥ ३ ॥ एकादश्यसंघातमापद्यमापद्यमानोऽल्लत्तेनतायमानरूपाणि । एकादश्यस्तु विंशसामभिजिद्वि
श्वजिद्विषुवन्महाव्रतादिस्ससंघातः समानजातीयः समुदायः । तत्रत्येकादश्यस्तु विंशमित्येवमादिरह्नः संघातमापद्यमानः समु
दायं प्रविशन्नुवक्ष्यमाणानि तायमानरूपाणि भवन्ते तेऽपरिभाषाप्रसंगेनेदमारब्धं ॥ ४ ॥ संघातिकादेकादीनवतीनिवर्तीरन्
संघाताः पृष्ठ्यान्निरूढवच्छंदोमस्वरसामप्रभृतयस्तेषु न केसंघातिकमदः । तद्यथा घकादीनवतीति । ततस्तस्मान्नायरूपाणि नि
वर्तीरन्नूनवतीत्यर्थः । अग्रयं यज्ञः ऽहातिविशेषः । स पुरोनुवाक्यस्वाविवियाहोत्रकाणां कथंन उरुक्षुखीयाश्चात्ति तत्ष्टीयमितिताय
मानरूपाणि । अग्रयं यज्ञ इति हायज्ञाद्धारियो ऽजनस्याऽइद्दमदएवमघवन्नित्यत्ति विशेषः । स्वद्दपुरानुवाक्यायापरायाहीत्येतयाग
8 न्नूतयाविशेषस्य पुरोनुवाक्यायद्दरणं प्रक्षन्याथी । तनाग्निष्ठुतिश्चान्ते तआग्नेयीकर्तव्या । स्वस्तोत्रियाः । अनुरूपाश्वस्तोत्रियाइतिय
उक्ताहोत्रकाणां कर्तव्याः । तद्यथा यदिन्द्रनाहुषीष्विति द्वितीयः । शाकरंमैत्रावरुणस्येत्यत्र संभवः । उऽछौ । क्रे मुखीयाश्चअ
पप्राचोब्राह्मणात उरूलोत्रनितिष्ठेवदीधयाम नीषामित्यत्तितष्टीयमित्येतानि तायमानरूपाणि । अयं ता । संज्ञाकरणं शास्वरं
ग्रवद्धार्थी । नित्यामतत्याऽऽहमादाज्ञाः तर्हि शणपायणीयोदयनीयावित्यादिनिः । सिद्धेपुनर्वचनमद्धादशाहविकारार्थं प्रसंगेन
परिभाषां कृत्वा कोण्डपायिनामयनस्य यद्वक्तव्यं तदाह ॥ ६ ॥ गवामेवायनस्यातिदेशः । यद्यपि कोण्डपायिनमयने ऽंडुस्याविधिस्त
थापि नीवालीआयतनमद्दः संस्थादयोगो गवामयनास्य वयः स एव यहीतव्यः । एवं शाङ्खानामम ध्ये प्रयुक्त एकदेशस्यापि संज्ञाज्ञा
पनार्थः । तयाचोऽभिनिः । गव्यस्य च तदादित्वादित्यादि ॥ ७ ॥ चतुरो मासान्दीक्षाः । उपेयुरिति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥ चतुरस्त्रपसदः । स्तु

संवत्सरं प्रजातिकामानां। त्रिंशं संवत्सरं नाम सत्रं प्रजातिकामानां सत्रिणां भवति॥ठ॥ एतत्प्रकृतीनां चतुःसंनिविष्टाः स्तोमानामेकैक
नवतीं त्रीन्संवत्सरान्प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरमित्यनयाख्यायो द्वादशसंवत्सरं सत्रं। तत्र एतत्प्रकृतीनां च
तुःसंनिविष्टस्तोमानां त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैकविंशानामेकैकेन त्रीन्संवत्सरानुपेयुः॥ठ॥ एतेषामेवैकैकेन नवनवसंशत्यानी
षड्विंशत्संवत्सरां शतक्यानां षड्विंशत्संवत्सरप्रसिद्धाख्यं सत्रं। तत्र तेषामेव ट्वृदादीनां एकैकेन नवनवसं संवत्सरानुपेयुः॥ठ॥ एतेषाम
एवैकैकेन पंचविंशतिः पंचविंशतिः साध्यानां शतसंवत्सरं। एतेषामेव चतुःसंनिविष्टदादीनां चतुःस्तोमानामेकैकेन पंचविंशतिः पं
विंशतिः संवत्सरानुपेयुः तेन साध्यानां शतसंवत्सरमित्येवं नाम सत्रं॥ठ॥ एतेषामेवैकैकेन पंचपंचपंचाशतो विश्वसृजां सहस्र
संवत्सरं। तथा च पंचपंचाशतः संवत्सरांस्त्रिवृतः। पंचपंचाशतः संवत्सरान्पंचदशाः। पंचपंचाशतः संवत्सरान्सप्तदशाः। पंचपं
चाशतः संवत्सरानेकविंशाः। पंचपंचेति वीसा चतुःसंख्याख्यथा। इत्येतद्विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरमित्युच्यते॥ठ॥ सारस्वत्या विनश
नदीक्षा सारस्वतानां। सारस्वत्या विनशनं प्रसिद्धं। तत्र दीक्षा सारस्वतानां सत्राणां॥ठ॥ क्रीयाराजानमुपनह्योपसदं गेपत्या। दीक्षानं
तरं क्रामणसोमं क्रीत्वोपनह्यातिथ्यां ततः पुनर्वचनात् ततः उपसद उपपत्त्या॥ क्रमार्थीनिर्देशः॥ठ॥ प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्य उपसदाम
नंतरं प्रायणीयमतिरात्रं कुर्युः॥ तथा च कात्यायनः। सरस्वती विनशनद्वादशाद्वदीक्षा प्रसादोत्तरेव प्रायणीयोतिरात्रः सौत्यार्थं इ
ति॥ठ॥ इष्ट्वा सान्नाय्येनाध्वर्युः शम्यां परास्य। सान्नाय्येनामावास्येनेष्ट्वा शम्यापादाशम्यं चाकुर्युः शम्यां परास्य। शम्याप्रसिद्धयाज्ञिकानां
॥ठ॥ तत्र गार्हपत्यं निधाय तत्र शम्यापातं गार्हपत्यं निदध्यात्॥ठ॥ षड्विंशत्प्रक्रमान्प्राग्वनीयमन्यादध्यात्। षड्विंशत्प्रक्रमाय सिन्दु

र्यंतगार्हपत्यास्मषड्विंशत्प्रक्रमोदशः। मत्रत्रयापदं बहुवचनं। तत्र षड्विंशत्प्रक्रामेष्वाहवनीयमभ्यादधाति स्थापयतीत्यर्थः
॥७॥ चक्रीवच्छदः। सदो यज्ञगारं तच्चक्रीवदाधारं भवति॥ ॥ तथाग्नीध्रं। आग्नीध्रमप्यागारं तदपि च चक्रीवदाधारं भवति॥ ॥ उलूख
लबुध्नो यूपः। उलूखलबुध्नो यूपो ... भवति॥ ॥ नो परवानुखनेति। अखातानु परवानूक्तवंति॥ ॥ तामतमाश्रयमाण पदं मामा
वास्येन यंति। या या ग्राश्रयमाणः पदस्तामतमामावास्येन कर्मणा गम्यापातत्य सन्नोपयंति॥ ॥ तथा यो समास्यां गोदक्षा हद
९ मामा। तथा मवं गच्छंतं क्रमप्राप्तायां पौर्णमास्यां गोसंज्ञिकत्तक्रय संस्थादृष्या मामा भवति॥ ॥ तामतमपदीयमाणपदं यो पौर्णमास्ये
नयंति। यो यो ग्रापदीयमाणः पदस्तामतेष्यो पौर्णमास्येन कर्मणायंति सत्रिणः॥ ॥ तथा ममावास्यायामापुरुक्थो रथंतरसामा। ते
षां सत्रिणममावास्यायां क्रमेणागतायामापुरस्तं ज्ञिकउक्थ्य संस्था रथंतरसामा भवति॥ ॥ प्रतीपदर्विणपदस्मायंति। प्रतीपमा
र्जवं दर्विण पदस्मात्स्वयजमानायंति॥ ॥ अपानप्रियं वरूत्त्विरुष्य। अपानन्नादवनास्याक्रोयमानप्रियश्वरुस्तं निरूप्य वद्धमाणह
षद्धन्यप्याय॥ ॥ तदस्यानीकमस्मिन्पदस्त्व्यपानप्रियस्य सोयमोनप्रियस्य चरुस्तं निरूप्य वद्धमाणेषु तदस्यानीकस्तु तत्याज्यानुवाक्या
मति प्रयोनुवाक्या। अस्मिन्पदे परमेतस्थौ। वां मम मितियाज्या। अपानप्रियस्येति वचनात्तु ककर्म विज्ञातस्त्व नाम पानप्रियस्तस्त्वेतेन गव
तः॥ ॥ अपाय्ये इषद्वत्याः। इषद्वतीप्रभिज्ञातदष्ययोदश विशेषस्तस्मिन्नपानप्रियश्चरुः॥ ॥ सरस्वतीमतियंति निरूप्येति कर्ममी
र्थः। प्रत्ययोनुवर्तते। अपोनस्त्रियया गादनंतरं इषद्वत्यष्टयानसरस्वतीमपियंति सरस्वतीमध्येतयंति। अपिशब्दात्तु प्रतिपिद्धामथ
वन्हेष्या तथाच कात्यायनः। नाकपृष्ठं सरस्वत्यामिदत्यादेशात् गोष्टृषमण्यकरं डंति। गौतके स्यास्तुगोष्टगतितीसृका स्वीतरा तूक

षत्समुत्सृज्य अंतिगो मंडलन एवोत्सृज्य द्वौ कालो ॥ ७ ॥ यदा सदस्यं संपद्यते शया ७ नं । यदा देवेत्युक्तं गोरूपाणां सहस्रं स
पद्यते तदैवोत्थानं अथवा ष्टातु ॥ ७ ॥ यदि विष्णुर्वा पद्यते पशु । तथ गोरूपेषु मृतेषु सत्रोत्थानं भवति । वा शब्दो विकल्पार्थः ॥ ७ ॥
गृहपतौ वा मृते । सत्रोत्थानं भवति ॥ ७ ॥ क्षौ रव्यं वा प्रस्रवणं वाचा ग्नये कामाये ष्टिं निर्वपति । अयमपरस्तु त्थानपक्षः । शाम्या प्रास्रो
न गच्छंतः क्षाद्ये प्रस्रवणं प्राप्य तस्मिन्नेवाग्नये कामाय ष्टिं निर्वापयुः । क्षाद्ये प्रस्रवणो लोकप्रसिद्धः ॥ ७ ॥ तस्यामश्वां च पौष्टीं च
धेनुं कदद्या कारपचवं प्रतिपु मुनाम वभृथमभ्यवयंति । यस्याग्नये कामायेष्टि स्तस्यां समस्यां नद्युत दार्थिता । अतश्चान्यस्मा च्छनु विजे
दानं अश्वां च वडवां पुरुषीं च मानुषीं धेनुकाम प्रत्ययप्रसादविकल्पयोगादनुकंपित अपि यवेन । कारपचवे नाम प्रसिद्धं तत्प्रति यमुना
मवभृथमभ्यवयंति ॥ ७ ॥ इति मित्रावरुणयोरयनं । यदि तद्वुकं सारस्वतामत । मैत्रावरुणयोरयनं नाम सत्रं ॥ ७ ॥ अतिरात्रा
२ त्रिवृद्विश्वजितो गो आयुषी ईडक्रुही अतिरात्रः । आद्यं तयोपि हातिरात्रवचनात् पूर्वस्मिन्नोता स्तः । अभिजिद्विश्वजितौ संधवञ्ज
रंध्य स्तोत्र भवतः । शुक्ले अभिजितुरुक्से विश्वजित् ईडक्रुही उभयापाप्मा स्यामा वास्येव द्याता । तत्र गो आयुषी अपि स्तनवतः । एक
स्यां गोः अपरस्यां आयुः । ईडक्रुही पृष्ण लवार्य ध्यं च मघो नं चेडक्रुहोः पृषे लिंगं ॥ ७ ॥ इतीडाप्त्याः । इत्येतन्मन्त्रे सारस्वतमिडा
प्त्या रित्येवं संज्ञकं ॥ ७ ॥ अतिरात्रा ज्योतिर्गोरायु विश्वजिद भिजिता विडक्रुही अतिरात्र इत्ययं क्लृप्तः । आद्यं तयोरतिरात्रो मध्य
ज्योतिर्गोरायुरित्येतान्यहानि दंडाकल्पितवदावर्तेरन् । विश्वजिदभिजिता विडक्रुही विश्वजिदकस्यामभिजिदपरस्यामेतस्मा

रस्वतमयमिष्टः सामास्यानं॥७॥ संवत्सरं ब्राह्मणस्य गार्हस्थ्ये तु। संवत्सरं दृषद्वत्याए वसमीपे ब्राह्मणस्य गार्हस्थ्ये तु। कृविडाचा
र्यस्याव तिष्ठं दोगानां। तनयमेव वाता षां वा संसत्त्रेव गार्हस्थ्ये ति॥७॥ संवत्सरं यावांगीनेतं धवेश्ग्निमिधीत। धूसोनितं धवोल्लो
10 क प्रसिद्धः। तस्मिन् प्रक्षालितमग्निं धारयेदपरं संवत्सरं॥७॥ संवत्सरं परीणह्यग्नीनाधाय दृषद्वत्या दक्षिणे नतीरे आग्नेये
नाष्टकपालेनशाम्याप रासेय शाम्या परासे यजमान एति रहे तीये संवत्सरे एतकर्म अन्यत्रा धानं परिण हिस्थाने दर्शपूर्णमा
सांतं कृत्वा सरस्वती दृषद्वती संगमात् प्रत्यागताद् दृषद्वत्याद् दक्षिणे नतीरे आग्नेयेनाष्टाकपालेन शम्याप्रासे यजमानोऽवभृथ
प्रादेशमिति॥७॥ त्रिः प्लक्षं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवेति। प्लक्षं प्रस्रवणं तीर्थं तु यमुनां प्रति सामवभृथमभ्यवेति॥७॥ इति दार्षद्वतं
।दार्षद्वतं दृषद्वत्यां वा। संवत्सरं ब्राह्मणस्य गार्हस्थ्ये दिव्ये व मारुत्यक्रतौके संवत्सरत्रयामत ऽदार्षद्वतं नाम सत्त्रे एकाकिनो [illegible]
तद्भवति यजमान शब्दात्॥७॥ अतिरात्रः सदस्येऽवभृतः संवत्सरं अतिरात्रः प्रजापतेः सदस्यः संवत्सरं [illegible] संवत्सर॥ प्राद्दे
आदावतिरात्रस्ततस्त्रिवृत्स्तोमकः संवत्सराः सदस्य संख्याकास्तेषां रूपं दशविकारि [illegible] तु ज्ञेयां। अन्यस्तो बहुसंवत्सरे १
गवामयनस्येति सख्यात्वात्। तेन चासंवत्सर सदस्य स्मरणं। ततोऽतिरात्रः एतत् प्रजापतेः सदस्य संवत्सरं सत्त्रं द्विन्याप्लो
ध्याय परिसमाप्तो शिष्टाचारस्तदाचरणं वा पुष्यमिति॥७॥ शांखायनस्तत्रनाध्ये त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः॥७॥ श्री
थ संख्या ४५५॥७॥ ॥ अथ एकादेशद्वादीन पुरुषत्तत विकारः। व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्रादीनानामिष्टकौतुहे
शकामणस्य [illegible] कानि। अथेदानीमहनानाम वसरस्तत्र कालरा णो धर्म विशेषात्पृथक् [illegible] सूतानामुत्तरत्र वचनमितारभ्यं

१०

केषांचिदेकाहादिः सद्धर्मसामान्यादित्यनुक्रमणं न्याय्यं तदर्थमाह एकाहेष्विति एकस्तुत्येषु क्रतुषु अहीनेषु द्वादशस्तुतिषु
प्याविकार उच्यते सप्रकृतत्वादग्निष्टोमस्य विकारः प्रत्येतव्यः। न ह्येकाहानामग्निष्टोमधर्मकाएव तेषां हि वचनेन। अहीनानां
द्वादशाहविकाराणां तु पादशो विरोधः उच्यते द्वादशाहिकस्याह्न एकाहेति निर्दिश्यमानस्य द्वादशाहधर्माः प्राप्नु
वंति। समुदायकानां धर्माणामवयावर्तित्वात्। तत्र द्वादशाहादीनां द्वादशोपसद आदिशेषामनिर्वचनं नामधेयाद्य
णामित्येवमादयः प्राप्नुवंति। तद्व्यर्थार्थमिकोद्देश प्रकृत विकारवचनं। यद्येवं व्याख्याता। अग्निष्टोमः प्रकृतिरही
नाहस्यैकाहानां चेत्येतस्यैकाहवचनस्य किं प्रयोजनं उच्यते। धर्मप्रवृत्त्यर्थमेतद्वचनं यत्तु विंशमहाव्रतादिषु द्वत
स्तु द्वादशाहिकानां समुदायधर्माणामव्ययवेयावपित्त व तां निवृत्त्यर्थमिकाहेष्विति। अहीनेषु चेत्यहीनानामग्नि
ष्टोमश्च प्रकृतिर्द्वादशाहश्च कथं नाम स्यातां। एको ह्यरागां उभसाधर्म्यो। अहीनाद्रव्यवमाह किं धर्मज्ञातस्योपनिष्टद्वे
मः॥ यस्मिन्नहनि यद्दहः प्रदिश्यते तस्य वनं वासा क्षोतं तत्तु द्वादशाभिकाद्दशयोरथययोक्तपादशाति द्वाशोपायेणपरिसाबिन
वातु द्वादश एव द्वादशाधर्मत्येव करणात्तेवाज्ञातकाणामेवात स्य समुदितस्य प्रदशार्थोपरितापा यस्मिन्नहनि यस्मिन्क्र
तौ धनजिदादायदहः श्रुतं विंशादिष्व विदिश्यते स्तवनं वा अनुचरहः कृत्तिष्ठाङ्गतीयस्तवनमित्येवमादिनातिदेशेन साह
चर्यं तत्तूह्यहोपादित्सिस्याद्वदितव्यं॥ ॥ एकाहिकमनादेशो अहीनानामुत्तरप्रकृतिर्यातु चि कल्प्य प्राशनियमः। एकाहि
कमवानाद्देशात्स्वर्तिततटिकस्य॥ ॥ अग्न्याधेयेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत अग्न्याधेयो नामहविर्यज्ञः सोमः। तेन ब्रह्मवर्च

संसाधयेदित्यर्थः ॥ अपारयज्योतिरित्येकं मन्यमाना अग्निष्ठ प्रतिषेधं एवमादिभिः कामैः सुमनं यन्तः । प्रतिषेध्य यि चापदु
तस्य पुत्रदारादयः प्रवृत्तिः ॥ ८ ॥ तस्याष्टस्वष्टासु स्तोत्राणि । तस्याग्नेयस्य सोमस्य स्तोत्राणि अष्टास्वष्टासु स्तोत्रियासु भव
ति ॥ ८ ॥ अष्टाक्षरा गायत्री । ननु स्वरूपमात्रकथनमात्रं तत्राग्नस्य विषये ज्ञातोऽर्थवादोऽयं विध्यादेशस्य स्तावकः । न च
न्यायगतस्य मितारपा नापौरुषेयस्य कल्प्यस्यापि एवं तद्धि नु ब्राह्मणमेतन्महाकौषीतकादाहृतं कल्पकारणाभावयत्रायं कथं नाम
लेतद्ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कर्मा कर्म विशिष्टफलदानसमर्थं स्यादिति ॥ अष्टाक्षरपादा गायत्री अष्टाक्षरं स्फक ॥ ८ ॥ तेजो
ब्रह्मवर्चसं गायत्री । तेजस्विवादोऽयं ॥ ८ ॥ रथंतरपृष्ठं तस्याग्न्याधेयस्कोमस्य रथंतरं पृष्ठं भवति तत्रार्थवादः ॥ ८ ॥ ब्रह्म रथंतरं
। तेजस्विसादृश्यात् ॥ ८ ॥ अग्निष्टोमो यज्ञः संस्थानियमार्थं वचनं ॥ ८ ॥ ब्रह्मवानग्निष्टोमः । किं न चिद्गुणसामान्येन ॥ ८ ॥ ए
तेन त्रिःस्तृष्णिन ब्राह्मणात्तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । गायत्रीरथंतराग्निष्टोमा मान्यन त्रिःसमृद्धेन ब्राह्मणात्तेजो ब्रह्मवर्च
माप्नोति तस्मादेवं कर्तव्यं ॥ ८ ॥ द्वचक्रूहोरास्तेन्द्र अग्न्याधेयोः स्वादविधिर्यद्यग्न्याधेयेर्च द्वचक्रूहोरास्तेन कार्यो ॥ ८ ॥ द्वचर्ष्ठा स्त्रन्न मन्नंपा
नं खादयंतीति तस्य सर्वस्याप्त्यै । यथा द्विपस्य तेन अस्य जायेये कर्तव्याम वार्थवादोऽयं न फलविधिः ॥ ८ ॥ चतुर्विंशतिर्द्वि
ता । गवामियं सरवान्यायात् ॥ ८ ॥ चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्धमासाः संवत्सरस्य वाप्त्यै ॥ इति रूपामत तत्सं
वत्सरस्येवाप्त्या इति च फलार्थवादमनुग्न्या मस्तुत्यर्थं ॥ ८ ॥ तस्याग्नेयेपवमानात्यात्यवादवत्य एकः पशुः । तत्रोग्न
एपावकाया तथाग्नये शुचय इति अग्निपदानुषंगात् इति वचनं नाम वैश्वानरवायां पूर्वकारिकद्वा न्येयापि भवति । स

वतीयमन्वालभ्यं ॥ एतत्पश्वावः ॥ ग्नाकपशुपशुपुरोडाशानन्वेतीति तत्र श्रुतिस्त्रिभिरिष्टिभिः प्रयाजनं तत्र द्विविधो विहिता ए
वयदि तु दर्विका रिवशात्पशुपुरोडाशो न भवति ततः षड्भिः प्रयोजनं चाग्निरिष्टिः पवमानइत्येकाग्नि पवित्रमर्चिषी तिवां च ॥ एता
ग्नयपवमानाय ॥ अस्याजरासोदमामरिचाइत्येकाउशिक्याचकोऽरतिः स्तुमंभ्सइत्येका वय्यं तिरति अग्नेक्यो विश्वामित्येका
समिध्यमानः प्रथमानुधर्मनत्येका सस्थितानस्नेष्ठपूरोचनस्थाइत्यका चिशो कविं विश्पतिं शश्वतीनामित्येका इत्यग्नये पाव
काय वृतिविश्वस्यातजूतासा अग्नइत्यकायदीगणस्यरशनामजीगरित्यका तिस्वोयदग्नेशारदस्त्वामितित्यका विशांकवि
विश्पतिं मानुषीणामित्येका उच्छा चिषासदस्यफस्तुत इत्येका त्रिरस्यता परमासं ति तित्यका इत्यग्नये शुचये ॥ ठ ॥ आदित्य
वशान्वंधस्याग पालत्त्येवं विधा ॥ अदिति दवत्या वशा वंधस्यानुबंधयाः स्थाने पालभ्यत्या ॥ एवं विधस्य शष्ठा विधिवचनए
षएव विधिरित्यर्थः । ततो न पयस्यापात्वा ॥ एवं विधिति वचनात् पयस्यापात्वा पयस्येव अस्यायाज्यानुवाक्या षड्भिः ॥ उत त्यामदिते
मह्री तितिस्त्रः । महीमूषुमातरं सुव्रतानामित्येका सुत्रामाणं पृथिवीं द्याम नेहसमित्यका ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येका
इति ॥ ठ ॥ तद्य द्वंपशवो निवृत्का भवंति तं दस्याध्यायादयानीति । तद्यदित्यादृशप्रतिनिर्दिष्टो ॥ एवमि तिप्रकारवचनं नं द्या
वंपशवो निवृत्का भवंति । तादत करोमि निवस्याध्ययाकर्मणोया निअन्यत्रा पगच्छामि ॥ एवं ज्ञातः स्याध्ययादनपगमः ज्ञत
ःस्याद्दशानत्यत्तिप्रायः ॥ ठ ॥ तस्याः प्रातःसवनीयानन्तु पुरोडाशानन्वाग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्या
ग्याध्यस्य सोमस्य प्रातः सवनीयपुरोडाशानंतरं अग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपत् ॥ ठ ॥ माध्यं दिनीया

नन्तु पुरोलाशानग्नये पावकायाग्नये पावकायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपतु॥ ७॥ तृतीयसवनीयान् पुरोलाशान
ग्नये शुचये। अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपतु॥ ७॥ आवपनं विस्तव नीयाः पुरोलाशाः। विशाखा द्व्यर्थे यतः
कारणात् सवनीय पुरोलाशाः हविर्धाना वापोद्वाप स्तत एतदुच्यते। आवपनं विस्त वनीयाः पुरोलाशाः॥ ७॥ आवपन ए
वतदावपति। उष्यात एष्टित्यावपनं दृष्टं अवघ्रात तत्सु स्थाने आवपन एवतदावपतीति॥ ७॥ अथ यदादित्या वशा नृवी
श्याया उपालम्भ्यास्तवति। अर्थवादार्थः पुनरुपन्यासः॥ ७॥ अदिति वाचय्याधेयं संतिष्ठते। विशाखा द्व्यर्थे। यस्माद
दितिमनुसमाप्यात आधेयं तस्मान्नाम सामान्यान् दापितार्थं वकरोति॥ ७॥ या वैन्याधेयस्य सं स्थितामुवतद्यज्ञस्य
संस्थां करोति॥ नुइत्यवधारणे। ये वाग्न्याधेयस्य संस्थाता इष्टीमवात्रापि करोति॥ ७॥ एव पशवः पुरोलाशाश्चान्वा
यात्यं तदवियज्ञ ऋणो मृष्टः। एवमिति प्रकारवचनः। एवमनेन प्रकारेण द्वविर्यज्ञ ऋणो मृष्ट पशवः पुरोलाशा
श्चान्वायात्यं तदवियज्ञा ऋणेष्टु सोमिष्टु॥ ७॥ तस्य शास्त्रे। तस्पातिपकां तस्य प्रतिदक्षोपुरा सत्रात तस्यावधारणार्थः
अतस्तस्य नओति ष्टामिकं विकल्पेन शास्त्रं वक्ष्यमाणं। अधिकारश्चायं तन्ने तत्र तत्र मतिदक्षोषु शास्त्रमिव ऋतिदिशपात
॥ ७॥ यद्वा हि पष्ठमिति पृच्छमाज्ञां पवादिष्टं तत्र प्रस्त्यतत्पृच्छमाज्यं भवति॥ ७॥ माधुस्त्रे दस्य व्रत गः। अन्यत्रापि पृच्छक्लृप्तः १२
सकल एव॥ ७॥ त्रयस्त्रयस्त्रिचा होत्रकाणां प्रातःसवने स्त्रात्रियानुरूपापयस्त्रिशः। एकादिकानां यथा प्राज्ञानीपरि
संख्यानार्थे वचनं॥ ७॥ इंद्रमरुत्वत इत्यादि सोममितिष्ट्वं मरुत्वतीयं। इंद्रमरुत्व इह पाहि इत्येवमादिकं इंद्रमरुत्वती

12 १२

यं भवति। प्राकृतस्य निवृत्तिः परिसंख्यानात्। एकां ग्रास्यानि वित्यपरिभाषितत्वात्॥ठ॥ नृणामुग्रा नृतमं गीर्भिरुक्थैः
रिति हि चं निष्केवल्ये। नृणामुग्रेत्येवमादिकं हि चं निष्केवल्यं कार्यं॥ठ॥ अध्वर्यो वीरप्रमादस्तानामिति हि च मित्रावरु
णस्य प्राकुमुखीयं॥ अध्वर्यो वीरेत्येवमादिकं हि चं मित्रावरुणस्योक्तमुखीयं भवति॥ठ॥ एवं ब्राह्मणाछंसिनः। अध्व
र्यो वीरेत्यस्मात् पूर्वं हि चमिन्द्रं त्वा मिन्मघवन्न्हवामहे इत्येतत् ब्राह्मणाछंसिनः उक्तमुखीयं भवति॥ठ॥ उत्तरमच्छावा
कस्य। उत्तरं हि चमिदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमुक्तमुखीयमित्येवमच्छावाकाय भवति॥ठ॥ पर्यासानामुत्तमान। प्रकृतानीप
र्यासानामुत्तमानि संति॥ठ॥ उदुष्य देवः सविता हिरण्यया। वहतिति विश्वा देवाग्निमारुतयोः स्तोत्रानां स्थाने इति तत्रे
तत्तु मा विकृतस्य स्थाने तत्र राण्यपि हि चान्यवक्ष्यमाणानि॥ठ॥ घृतवती भुवनानां। घृतवघृतवती भुवनानामभिश्रि
येति द्यावापृथिवीयं हि चं॥ठ॥ इंद्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः। इंद्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितमित्यार्भवं [illegible]॥ठ॥ स्वस्ति नो मि
मीतां। स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवं॥ठ॥ वैश्वानरं मनसा। वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्येति वैश्वानरी
यं॥ठ॥ प्रयंतु वाजाः। प्रयंतु वाजास्तविषीभिरग्नय इति हि च मारुतं॥ठ॥ समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृणे। समिद्धमग्नि
मित्येवमादिकं हि चं जातवेदसीयं॥ठ॥ इति हि चानि वैश्वदेवाग्निमारुतयोः स्तोत्रानां स्थाने उदुष्य देवः सवितेत्येवमादिका
नि हि चानि वैश्वदेवाग्निमारुतयोः स्तोत्रानां स्थाने यथार्थं भवंति॥ संयोगाद्भवतिश्रुत इति परिभाषितत्वात्॥ठ॥ हयचक्रमि
त्येतस्यां चोदनायामतत्कृत्स्नं प्रतीयते। हयचक्रमित्येवामतस्यामिति वचनान्न ग्राम्यमिथ चोदनायां। ततोनेककर्तृके॥ठ॥ एक

८

द्विकं वाहश्चतुर्थं॥ वा शब्दो विकल्पार्थः॥ एकाद्विकं वा शस्त्रमातं तृचकं शस्तं भवति॥ अग्नेर्मरुत्वतीयस्य परिधानीयायामिति वचना
च्चतुर्थी॥ ८॥ एतेनाग्निष्टोमो व्याख्यातः॥ एतेनाग्निष्टोमसंस्थाको द्विरात्र विधियज्ञ सोमो व्याख्यातो भवतः इत्यर्थः॥ ततः सो
मकाम इष्टदक्षिणासंस्थादि तुल्यं यज्ञादिप्रमित्या द्विकं शास्त्रमातमिति वचनात्॥ द्विरात्रो यमहीनः॥ विना दक्षिणा इत्ययम
13 हीनो भवति॥ अविशेषात्तु प्रेतस्तु प्रत्यहं चतुर्विंशतिश्च चतुर्विंशति दद्यात्॥ ८॥ आग्नेयं पयः पूर्वस्मिन्॥ अग्निहोत्रे सोमाकृत्या शेषी
पयस्ता वीर्य सवनीयपुरोडाशानन्तरोच्चो दक्षयद इति लिंगात्॥ ८॥ सौर्यमुत्तरस्मिन्॥ पय एवानुषंगात्॥ प्रातः सवनी
यानन्तु॥ ८॥ पश्चाच्चाग्नाविलेवन्याय्यनयशाहात्॥ ततश्चाग्नेयः पूर्वस्मिन्नाहे सौर्य उत्तरस्मिन्॥ ८॥ प्राजापत्या वशानुबंधस्य याग उपा
लं त्वेवं विधा॥ प्राजापत्येति देवतानिर्देशः॥ वशेति पशुद्रव्यविशेषणं॥ ८॥ अनुबंधस्य याग उपालंत्यति स्थान नियमः॥ एवं वि
ध्यतिश्चानुबंधस्य प्रकारातिदेशः॥ तनयदि तस्य पयस्य स्थाने तत्र उपालंत्यस्थाने पितृष्टिव॥ ८॥ पुनराधायन तेजस्कामाय
जेत॥ पुनराधेयसोमो वक्ष्यमाणस्तेनात जस्कामा यजेतेति चोदना॥ ८॥ तस्य पंच पंच स्तोत्राणि॥ तस्य सर्वेस्य वक्ष्यः पु
नराधेयसामस्य पंचस्तोत्र पंच सु स्तोत्राणि भवंति॥ ८॥ पंचपदा पंक्तिः॥ पंचपदा अस्या इति॥ ८॥ पांक्तो वि यज्ञः॥ वेदाश्च श्रोत १३
शस्या पांक्ता वियज्ञश्च हविषं ऋचा॥ ८॥ यज्ञस्यैवाप्त्यै॥ यज्ञस्यैवाप्त्यै पंच कानि स्तोत्राणि कर्तव्यानीत्यर्थवादः॥ सर्वाग्नि
याद ग्निष्टुतः शास्त्रं सर्वा आग्नेय्यो॥ अग्निष्टुतः ततः शास्त्रं सर्वमाग्नेयमेव भवति॥ शस्त्रमात्राति दिशा द्विविरस्त्वा याज्य तनमरुत्बंधस्य
दियाथ्याकृमन्याद्वतान्तु बंधस्य याम्स्त वनीय निकात्या स्याना॥ ८॥ दर्शपूर्णमासावन्नाद्यकामस्य॥ दर्शपूर्णमासौ नामद्वि १३

यैज्ञःसोमः॥ अन्नाद्यकामस्य यजमानस्य भवतः। किंविदाकुरन्नाद्यकामस्येति वक्तव्यं। तथा च लिंगमस्ति॥ अन्नकामाय चरुशत
ऋशायात। अन्नाद्यकामायेतेन चरुदद्वंतिताज्यं॥ भोजनशक्तिरेवेतिकामः॥ तादृतन्नयुज्यते। अविशेषेणान्नं प्राप्नोतितेनान्न
मेवान्नाद्यमितिव्याख्यानं रूपर्यायत्वात्॥ वितो॥ तथा वसिष्ठादाबन्नाद्यकाम इत्येवमादयः प्रयोगाः एवं व्याख्यातव्याः॥ द्विरात्रो
ग्रमदीनः। अन्यत्र शास्त्रस्यावचनादेकाहिकत्वं॥ अंत्यस्यातिरात्रत्वं पाक्षिकं॥ हविरन्वायातनं सवनीयान्वायातनं च यथादे
वतं परिभाषितत्वात्॥ ७॥ इत्यादयो वाग्रयणः सोमः। छिद्रायवर्ग्यः॥ अन्नाद्यकामस्य सर्वे एवेते चरवः श्रुतेः। सोमे छिद्रहविर्यज्ञसो
मः पूर्वपक्ष इति तो नवति॥ इत्यादयो वित्तिनिः स्तुत्यादयं देवतादीन एक एव कर्तुः॥ यथा दाक्षायणयज्ञाश्चत्वारः सर्वकामस्य बहुरूप
रिभाषितत्वात्॥ आग्रायणोऽप्येकाहोरात्रः॥ ब्रीहियवाग्रयणादवतानामनूबंध्यपशावो हवींषि चान्वायातानि सोममध्यास्य
यहविर्यज्ञसोम एकस्तुत्यातासोम्यः पशुरूपालन्वोद्दविश्वायातनमेवद्सर्वकारिवशात् सर्वत्रनियमः॥ ७॥ दाक्षायणयज्ञ
श्चत्वारः सर्वकामस्य। बहुवचनानिदेशान एक एव कर्तुर्दाक्षायणयज्ञास्य सर्वकामस्य यजमानस्य भवति। अत्रापि पशावोद्द
वींषि च यथादेवतं यथा परिभाषितं च इष्ट्याः सर्वकारिवशान्नियमः॥ चतुर्होदीतः॥ ७॥ महायज्ञश्च सर्वकामस्यैव च
राष्ट्रान्महायज्ञः सोमः॥ ७॥ तस्मिंश्चातुर्मास्यहवींष्यन्वायात्यं॥ तास्मिन्महायज्ञे चातुर्मास्यहवींष्यष्टादश सवनीयहविषोऽन्व
न्वायात्यंत। पित्र्याश्च बंध्यपशवस्तत्काले॥ ७॥ पशावश्च पर्वादेवतान्यः॥ पशावश्च पर्वदेवतान्येव भवंति। विश्वादेवा इन्द्रामारुत
मादिंद्रशुनासीरीयाः॥ ७॥ एककपालादेवतान्यश्चानूबंध्यया। ७ उपालेत्याएवं विधाः॥ चातुर्मास्ये श्रुया एककपालादेवतास्वा

स्यश्चानुबंध्यायाउपालंभ्याः पशव एवंविधाः॥ अनूबंध्यायाउपालंभ्याद्यकल्पेन समानविधानात्॥ ० ॥ अतिरात्रो यज्ञः॥
अयं यज्ञामस्तायज्ञामतिरात्रसंस्थ एकाहः॥ ० ॥ प्रजापतिर्द्विप्रजातिकामस्तपस्तप्त्वा तं यज्ञक्रतुमपश्यदहं वैदेवं। वैश्वादेवाख्यो
हविर्यज्ञसोमः तस्यायं पुरस्तादर्थवादः। प्रजापतिः प्राह नप्त्राद्युदितरश्मीनयमभिधीयते। तमिष्ट्वा प्रजापतिरेतं यज्ञक्रतुमप
श्यत्। दर्शनं चात्र तदितिकर्तव्यतालोचनं। वैश्वादेवं यज्ञक्रतुमालोचितवान्॥ ० ॥ तमाहरत्तेनायजत। तस्य साधनद्रव्यमाद
रत्। तदुपाहृतवान्। तेनायजत इष्टवानासीत्॥ ० ॥ तेनेष्ट्वा प्राजायत। प्रजावानासीत्॥ ० ॥ तेन प्रजातिकामो यजेत। यः कश्चिद्य
14 जमानः प्रजातिकामः स यजेत। यज्ञापिपक्षमानं तं चाभिन्नफलाश्च तथापि द्विविधे द्विय चातुर्मास्यस्य रूपाच्चातुर्मास्यसोमा
एतत्सोमयोगाः तथापि चोत्तरान्यागचोदना॥ ० ॥ वैश्वदेवः पशुः कपालस्यः स्रवनीयस्य॥ अस्य चातुर्मास्यसोमस्य विरो
धिकाधर्मोत्च्येत। वैश्वादेवः पशुः कपालस्यः सवनीयानंतरं॥ ० ॥ द्यावापृथिवीया वशानुबंध्यायाउपालंभ्यैवंविधा। द्याव
पृथिवीदेवत्या वशानुबंध्यायाउपालभ्या एवंविधेत्यनूबंध्याविधिनिर्देशः। अयं चापरो विशेषः। उरोला शो चायातनं प
रितोषितवान्॥ ० ॥ त्रिवृतः शास्त्रात्रिवृत्स्तोमसंस्थेशास्त्रे सदो द्वंद्वोद्गात्रकाणां बृहती। कारविशेष॥ ० ॥ उच्चकुंडं वा। वाचा हो
विकल्पार्थः। उच्चकुंडं वा शस्त्रं भवति॥ ० ॥ अवभृथादुदेत्यो वर्त्मानीयप्यष्टा मुन्निसप्त द्वायजमान आस्ता द्वादश उ १४
रोमास्तानाग्नेय्याग्नावैष्णव्या वीतरालेषु। आग्नेयेन हविषाग्नेयी। आग्नावैष्णवेन हविषाग्नावैष्णवी। अनया आग्ने
य्या वा आग्नावैष्णव्या वा द्वादशरात्रयजेत। चतुर्मासाभ्यो नैनयालेषु सर्वसोमानां॥ ० ॥ स्मे वत्सरदीक्षा। दीक्षीतर निवृत्यर्थं वर्ष १४

नं ॥ ठ ॥ वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । वरुणप्रघासाख्यो द्वितीयः सोमो द्विरात्रोऽहीनस्तस्यायं पुरस्तादर्थवा
दो विधिप्रशंसनार्थः । उन्नेयो विधिरर्थवाददर्शनात् । वैश्वदेवेन कर्मणा प्रजापतिर्देवताविशेषः प्रजा असृजत ॥ ठ ॥
ताः सृष्टाः प्रसूता वरुणस्य यवान् अजक्षुः । ताः प्रजाः सृष्टाः प्रजापतिनाऽननुज्ञाता वरुणस्य यवान् भक्षितवत्यः ॥ ठ ॥ ताव
रुणो वरुणपाशैः प्रत्यमुञ्चत् । प्रतिरूपेणैव मुचिर्बधिने । वरुणो नाम देवताविशेषस्ताः प्रजा वरुणपाशैर्बद्धा अदितिः प्रति
मुक्तवान् ॥ ठ ॥ ताः प्रजाः प्रजापतिं पितरमेत्योपाधावन् । ताः प्रजा वरुणगृहीताः सत्यः प्रजापतिं पितरमेत्य प्रार्थनपाध
वन्निति वक्ष्यमाणमर्थं पुरस्कृत्य ॥ ठ ॥ उपपतं यज्ञक्रतुं जानीहि येनेष्ट्वा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्ये
महीति । उपज्ञा प्रथमा हृत्रिः । उप जानीहि प्रकाशय तं यज्ञक्रतुं येनेष्ट्वा वरुणपाशेभ्यः सकाशात् सर्वस्मात् पाप्मनः सं
प्रमुच्येमहीति इत्येतमर्थं प्रजापतिमूचुः ॥ ठ ॥ ततः एतं प्रजापतिश्चतुर्थे मासि द्विरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यद् वरुणप्रघा
सं । ततस्मात् प्रजातिरस्यथिति । प्रजापतिर्वैश्वदेवद्वितीयेऽसोमादनन्तरं मासचतुष्टये मुनिश्चत्रेष्टाद्विकं तपः प्र
यर्थयत्तुर्थमासि द्विरात्रमेतं यज्ञक्रतुमपश्यत् तत्साध्यस्साधनयोग्यं दृष्टवान् । तेन वरुणप्रघासाख्यो द्विरात्रमहीने
॥ ठ ॥ तमाहरत् तेनायजत । तं यज्ञं स्वतनाहृतवान् इमा द्विरात्रेन यज्ञेन इष्टवान् ॥ ठ ॥ तेनेष्ट्वा वरुणमप्रीणात् । तेन योगेन
वरुणं प्रीणितवान् ॥ ठ ॥ स प्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रामुञ्चत् । अनेन द्विरात्रेण क्रतुना व
रुणप्रघासाख्येन स वरुणः प्रीतो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ॥ ठ ॥ प्रदहवा अस्य प्रजा वरुण

पाशात्सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते य एवं विद्वान्वरुणप्रघासैर्यजते । प्रजाश्च उपसर्गे कीयापदी यस्य योग
तात् लक्षणेमुच्यत इति क्रियाविशेषोऽध्याहार्यः । हराङ्को विनिग्रहार्थीयः । वरुणाङ्को वाक्यपूरणः । प्रमुच्यत एव प्रजा
वरुणपाशात्यो । यं च यजमानः सर्वस्मात्पाप्मनः संप्रमुच्येय एवं रूपं पुरा कल्पीजाँनो नो विद्वान् वरुणप्रघासैर्यजते
। तस्मादेवं विद्वान्वरुणप्रघासैर्यजत ॥ अर्थवादादेव परिकल्प्यमस्य फलं । रात्रिसत्रवत् निष्ठान्यायेन ॥ ठ ॥ गच्छ्या
15 नवतः द्वावप्येतौ दिवसाव् उच्छान्तौ संस्कृतौ नवतः । सैष्टा नियमार्थं वचनं ॥ ठ ॥ वारुणः पशुरूपालंत्यः सवनीय
स्यऊर्ध्वं स्मिन् ॥ वरुणदेवताकः पशुः सवनीयसंविधानः । ज्ञालब्धव्यः । स्व अस्मिन्नहनि वरुणप्रघासहविषामन्वायातत्वेन
परिभाषितत्वात् । किंचित्प्रविनज्ञाविशेषं विद्धरोत्तराः पुरोलाशहविषामन्वायातत्वमिच्छन्ति । तत्र पूर्वं का शिवशान्तिर्य
रुः नद्याद्यालंको । आन्तुपूर्वी हविषां देवतानुपाशु नायाचेति ॥ ठ ॥ मारुतदत्त रस्मिन् आलब्धव्य इत्याकूतः ॥
ठ ॥ कार्यीवशा हबन्धयायात पालनं त्वेवं विधा । को देवता अस्मा इति कार्यी वशा गो वध्यायात पालब्धव्या । एकैविंशे
एवं प्रकारा पयस्या पञ्चशृष्वं बन्धस्म देवतायै पयस्यन्यायार्थः ॥ ब ॥ ताः प्रजाः प्रजापतिमब्रुवन् कस्मिन्नुनोन्नाद्यायात्र १४
सृष्टा इति । अर्थवादेन प्रयोगवचनेनैकं दर्शयति ॥ ठ ॥ तत एतं प्रजापतिरुद्वाप्येमासि त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् सा काम धम
। कृतमाप्ति प्रजालिकृतः प्रजापतिः स तज्जस्यरणाश्च ताप्येमासि त्रिरात्रे यज्ञक्रतुं दृष्टवान् सा कामधेनुः स्वं ॥ ठ ॥ तमाहरत्
। तमिति क्रतोराहरणं संभवात् साधनान्याहरत् ॥ ठ ॥ तेनायजत । तेन क्रतुनिष्टवान् ॥ ठ ॥ ततेष्टा नाद्यमाज्ञोत् । प्राप्तवान् ॥ ठ ॥ १५

तेनान्वाद्य कामायजेत प्रयोगवचनाच्चोदनेषु ॥ठ॥ अग्निष्टोमउक्थ्यातिरात्रः क्रमनियमः संस्थानियमश्च ॥ठ॥ अग्नये
नीकवते प्रथमं पशुरुपालंभ्यः सवनीयस्य अग्नायनीकवद्रुणाय प्रथमं इति पशुः सवनीयस्योपालम्भः । तस्य हृद्भिः क
ल्पिलः षट्को लिख्यात त्यालमनुयेदनीकं स्तुमित्रः । मङ्गातः शप्नसदेसिन्ननीकं ॥ मङ्गालत्र मरुत्वनीकसेहको असन्निवे आह्वना
नित्र शिअग्निमन्यपितरमग्निमापि अस्य देवस्य संसद्यनीको इत्यामेरनीकवतः ॥ठ॥ मरुद्भ्यः संतपनेभ्यो द्वितीयो द्विती
यः इति पशुः सवनीयस्योपालंभ्यो मरुद्भ्यः सांतापनेभ्यो गणेभ्यः सोपि षट्कः एवं सप्रदायाउच्यत ॥ अग्नावेयं हवदवादसो अद्य
संयद्वनं तमन्यन्तिजेनाम्नः । युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी । अश्वाइवेदचरमाश्च देवा अच्छ भ्यासान्त्रे वनिर्भासएते । मिमातु द्यौ
रदितिर्वीतायनः इति मरुद्भ्यः सांतापनेभ्यः ॥ठ॥ माहेंद्रस्तृतीयस्सवनीयस्योपालभ्यो माहेंद्रस्तृतीय इति पशुः कार्यः ॥ अ
स्य प्रवीवाचयीक्रः षट्कः । सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिंद्रं । त्वं महांइंद्र देवेभ्यः दृशः । महोमहानिपनयं त्यस्य ॥ महांउग्रो वावृधे वीर्याय सु
धस्य तदृषिस्त्वस्य राजः । महांउग्रायतवसे सुवृक्तिमिति ॥ठ॥ वैश्वकर्मणो वशाहृ बंध्याप्युपातं तास्यैवं विधा । विश्वकर्मा हव
ताग्रस्यारति ॥ठ॥ एकाहिकं यथा पृष्ठ्यं शस्त्रं प्रथमं रथंतरं द्वितीयबृहद्तृतीयवैरूपं दद्वषंतरे याहहशं दद्दषंतरपष्ठ्याद्दश
नविहितं शस्त्रं ताइशमत्रापि दिश्यात । एवं यथा पृष्ठ्याशस्त्रमेकाहिकं ॥ठ॥ पृष्ठ्या वा विकृतः । वाशाष्टानानात्ये अन्य स्माद्वप
ष्ठिकादङ्कः स्तोत्रालीहव्याद्दष्टोगवशादप्ये तत्तथ्येव शस्त्राण्यपि न विप्यति ॥ठ॥ विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठा नूतृतीयइति शि
स्त्रां वा शाष्टा विकल्पार्थः । या विश्वजिद्बृहत्पृष्ठ उक्तस्तत्तृतीयं इति षङ्वेष्ठ विकल्पे छंदो विशेषप्रशस्त्रं भवति ॥ठ॥ स्तोत्रामणे च ॥

16

विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठादित्येतत्सोत्रामणेण च भवति ॥ यथाचैकाहिकं वा षाष्ठात् ॥ ठ ॥ आयुः कामयज्ञमद्दृष्टे सर्वकामस्य म

हायज्ञ उक्तः प्रतिष्ठायागं ॥ एककामात्तदानेकेन श्रयोगेण कामा इति यस्मिन्यद्वै आयुः कामयज्ञो भवति तस्मिन्नाद्र विश्वजितो

वा बृहत्पृष्ठात्स्त्रं भवति ॥ एकाहिकं वा परिस्ताधितवात् ॥ ठ ॥ विनुत्यत्ति ग्रहयोः ॥ स एवायं यज्ञ कर्म अपवर्ग हि नुत्यत्तित्र ती

इति वक्ष्यति तत्र यो विनुत्यति स्थितयो विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठात्स्त्रं भवति ॥ ननु चयो विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य तावन्नयोः शास्त्रमिति वक्ष्य

त एव एकाहिकस्य पक्षे विधानार्थं वचनं ॥ ठ ॥ स्वर्ग इति तं क्रतुं यजेइत्यवा एष यज्ञस्वर्ग इति वक्ष्यति तस्मिन्स्वर्जिती विश्वजितो

वा बृहत्पृष्ठात्स्त्रं भवत्येकाहिकं वा ॥ ठ ॥ इंद्रवज्रो च इषुर्वा ज्योग्यामयाविनौ विवीतीन्द्रवज्रं च वक्ष्यति स एवेंद्रवज्रो शब्दोक्तः ॥ तस्मि

न्निंद्रवज्रे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठात्स्त्रं भवत्येकाहिकं वा ॥ ठ ॥ नाः प्रजाः प्रजापतिमभ्यनुकास्येवं नः प्रतिष्ठायाः प्रास्त्रशा इति शुना

सीरीयादिविधियज्ञसोमो वक्ष्यमाणस्तस्यायं पुराकल्परूपोर्थवादः ॥ ठ ॥ तत एतं प्रजापतिर्यज्ञक्रतुमपश्यच्छुनासीरीयं ॥ दविर्ये

ष्टशुनासीरीयं कामामवरिष्ठो प्रवचनात् ॥ बहूनां यज्ञक्रतूनां मध्ये स्थितमेनं कामस्तंप्रति योग्यं पर्यालोचनायद्दृष्टवान् ॥ ठ ॥ तमा १८

हरत् ॥ तस्य समीनारा नारसरत् ॥ ठ ॥ तेनायजत ॥ तत्र सृष्टवान् ॥ ठ ॥ तेनेष्ट्वा प्रत्यतिष्ठत् ॥ तेन वर्त्तितयागः प्रतिष्ठां प्राप्तः ॥ ठ ॥ तेन

प्रतिष्ठाकामो यजेत ॥ यत एवं पुराकल्पोऽतस्तेन प्रतिष्ठाकामो यजमानो यागेन प्रतिष्ठां भावयेत् ॥ ठ ॥ शुनासीरीयः पशुरूपालंभः सव

नीयस्य ॥ शुनासीरीयः पशुः सवनीयस्योपालंभ्यश्च ॥ ठ ॥ सारीवत्सान्नबंधस्या ठ रुपालंभ्ये एवं विधा ॥ स्सर्यादि वत्सा अन्या इति सारी ॥

॥ ठ ॥ विंशतिं वेशान्द्वे ददाति जिवामियं श्यान्या यात् ॥ ठ ॥ त्रिंशतं वरुणप्रघासेषु ददातीत्यनुषंगः ॥ त्रिंशच्छतं ष्टाद्वितीयां तो गवां कर्म २६

तस्मात् प्रतिविजन्म दानायोगोः स्वदं दक्षिणा ध्रुनि वचनात् ॥ठ॥ पंचाशतं स्नाकमाघम्भ्रा ॥ त्रिंशत्पदे स्तु प्रतिविजन्म दानं श्वेवद
दीनवात् ॥ठ॥ त्रिंशातिश्च मासीरीयादददातीत्यनुषंगः स्मर्यते ॥ठ॥ तद्विंशतिशतं स्रवतीति वाक्यशेषः। अर्थवादार्थः संख्या प्रत्या स्तुः
॥ठ॥ विंशतिशतं वा ऊलात रद्वानि ऊगर्थ संपाद्यं तत्राहो गावित्तमो विंशतिशतमहोरात्रामिलित्तवीति ॥ठ॥ तद्वत्तमाप्नोतीनद
नयायो गसी स्वयद्यादे विकाहो त्रपरिच्छिन्नम्बुद्धं कामो पन्नो गमाप्नाति ॥ठ॥ अत्रनासंवत्सं प्रनालिका छारेण सं वत्सरमाप्नोति ॥ तदेव
मेव स्तं वत्सरं कामफलमपतुं ठि ॥ठ॥ येच संवत्सरे कामाः न देवा वत्सरा कनस्यबद्धि द्विकामोप्नतीति। अयं दक्षिणादानविधिशेष
उक्तः प्रदुष्कपदो चनायः ॥ठ॥ पशुमस्तु चातुर्मास्येष्टा स्वञ्च्नतो व्यवियिज्ञ कानि सार्द्धमास्यान्यफलानि। तत्रामे वपशुगुणविशिष्ट
नामिदानीविधानं। मत्वाको बीतकिंवाह्मणानिप्रायेण नाम्नाधमीति दशा इति तद्धर्मप्रवृत्तिः ॥ठ॥ प्रश्नवेध्यः पशुकेकर्मीगुण
चूतस्यापि परोक्षविद्वान्त्रा त्वेवञ्च वीच यञ्चमारास्येत्येत द्भवति ॥ठ॥ अपरश्चार्वेश्वादवः पशुः। अपरःदनिवेश्वाद
वः पशुर्भवति ॥ठ॥ पशुपुरोलाशम नु चातुर्मास्यादेवतायथापर्व। पशुपुरोलाशानंतरं या यस्मिन्पर्वणि चातुर्मास्य
देवतातासर्वातवंति ॥ठ॥ पाशुकः स्विष्टकृत्। पशोरयं पाशुकः। पशुपुरोलाशकः समासार्थः। तदीयस्विष्टकृद्भ
वति। ननु च पश्वार्थानि विन वादर्थसाधयंती विवचनाद्देवाच्यमततू। नत्यच्यातः पशुपुरोलाशानाम साधकत्वा
त्। पश्वर्थानीति विशेषणात्। स्विष्टकृत स्येसु संस्पर्शित्वात् ऊतो विनवः पुरोलाशः स्विष्टकृत् समवायेपीति चेत् सिद्धेर
वाच्यं पशुपुरोलाशस्याप्यायोत्यानां चागत्वे पि विशेषस्थानापन्नः पशुपुरोलाशं तेनेन्यायो ऽय इदं तु चातुर्मास्यानो प्राप्ता

व्हिराडः स्यात् । अध्वर्यवश्च यजि प्रैषं कुर्वन्तीति तयोरस्ति शुश्रूषा यस्मात् इत्थं कात्यायनस्य तस्मादारंभः । ननु चैवम १७
न्यायः स्यात् । ननु स्तुत्यात् नियमपरत्वात् । पूर्वकार्यं तु विधानात् प्रैषान्तावः सद्वदर्थश्चारंभः । ननु चैवं पशोश्च
ऽग्नाताग्न्योः ह्यवान्यायविरोधः । द्रव्यसामान्याच्च पशोर्हि धर्मत्वात् इति चातुर्मास्येषु सामान्यात् न्यायतः श्रुतर्बद्ध
कालवत्वं पूर्वकार्यं तु विधानात् प्रैषान्तावः । न चान्यायो नियमपरत्वाद्ध्वर्यु सांवगानो कारणादकादशप्रयाज
हि विकारः । अयमग्निस्वामिग्रंथश्चात्र पूर्वकारि चशाखिषान्तावः इत्यन्यायवचनं पूर्वकत्वात् पाशुकः स्विष्टकृदि
त्यस्य प्रत्रस्य सहृदान्नागयोश्च पूर्वं कार्यं तु विधानात् प्रैषान्तावः इत्येतदपयस्तु कमुक्तं कृतः । यथाक्रमविरुद्धमि
ति कात्यायनवचनात् यथैव प्रस्तृतं बर्हि प्रस्तरो वा प्रथमजश्च गोरित्येवमादिकं धर्मजातं पशुधर्मो नूनं विरुणद्धि
एवं सहृदान्नागावप्यविरुद्धो तस्मात् सप्रैषावेव ॥ ८ ॥ निगमस्थानवर्जं नपशुतंत्रे हवीषि नोद्यमानानि निग
मास्तंततः इत्येत उक्तं तत्र प्रधानः पशुः । इदमुगुणः । तेषिषु तो तत्र वाक्कल्यानस्य चातुर्मास्य हविषां प्रधानानाना
म पितंत्रानुप्रवेशः । तत्र निगमस्थानानां प्राप्तानां वा चनिकप्रतिषेधः ॥ ८ ॥ यथास्थानं वाजिनं पशुपुरोलाशम
नुप्राप्तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ ८ ॥ हृदयशूलान्तं संतिष्ठते हृदयशूलोपस्थानान्तं कर्म परिसमाप्यते । येषां शाखिनां
सलडश्यते प्रग्निषु साकामधास्तेषां मित्रश्शुरुरदितयोवतिरुवा हृदयशूलोपस्थानं । येषां शंस्विषती ह्येषां विद

२१

रस्तेषां शाखिनां सक्तून्महाहविषोऽतः॥ ८॥ वारुणमारुतौ। वरुणप्रघासेषु। वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रघासे
षु न भवतः॥ ८॥ उत्तरयोर्यथास्तु कुर्यंति। उत्तरविहारे वारुणः पशुर्दक्षिणे मारुतस्ततोत्तरयोर्यथास्तु कुर्यंति मप्रर्वैक
रिणस्तावद्धेवानु विधेयः। समानत्वादपोवा विशेषोपदेशादिति काठकः॥ ८॥ माहेन्द्रश्शुनासीरीयाउत्तरयोः। उत्तर
योर्हियोः इष्टेवैणे साकमेधशुनासीरीययोर्यथासंख्यान माहेन्द्रश्शुनासीरीयोपशुर्न भवतः। इंद्रश्शुनाशुनासीरावि
तिषड्हाःन्यस्या ना वा तेयथास्थानाइष्टयः। इष्टिर्वाग्निदिषु कालविशेषस्थानशब्दः। चातुर्मास्येषु यद्यदिष्टीनां
स्थानं तत्तदेवाज्ञापि॥ ८॥ पित्र्याचयथास्थानेव। इष्टिर्वात्पूर्वणप्राप्तपरिभाषार्थं व चनोतन महायज्ञसोमि
कादिषु च पित्र्या यथास्थानेव॥ ८॥ यथादेवतं वा पशवः। वाशब्दो विकल्पार्थः। यायादेवता चातुर्मास्येषु तत्त
त्स्ये पशवो नवंति॥ ८॥ तद्व्याख्यातमेकादशिन्या। तत्कर्मव्याख्यातमेकादशिन्या तया तुल्यमित्यर्थः। तत्र प्र
तिपशुयूपा नवंति॥ ८॥ आग्नीकवतः सांतपनो गृहमेधीयः क्रैलिनोमित्रश्च महाहविषि नवंति। आग्नेयादयश्च य
थाक्रादेवताः॥ ८॥ पर्वणि पर्वणि वा संस्थितानि द्वाभ्यः। अयमपरः पाशुकचातुर्मास्यस्य प्रकारः॥ ८॥ समानमन्यत्तु
ष्टिके चातुर्मास्येषु अन्यत्तु तत्र पशुपुरोलाशान्नं चातुर्मास्यदेवतान नवंति॥ ८॥ अथवाष्टकपर्वण्येकप
त्तोविंशाग्न्यपरापरां चिद्वीषि। अथशब्दः सावसरिके चातुर्मास्याद्युपसंयदार्थः। वाशब्दो विकल्पार्थः। अपिशब्दाय

18

दिसांवत्सरिकाणि न शङ्कुर्यात्। एतमर्थं प्रतिपादयति। एकशब्दः संख्यावाची। पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकमेव चा १८
तुरस्य कल्पाः शाक्तो। नित्ये इव शाकहार्ये एतमपि पक्षे कुर्यात्। एकस्मिन्पर्वणि तं त्राधिके अनादृतानि द्वौ वा त्रिस्रमानतं च
तायां कुर्यात्। एवं द्वाभ्यां च पञ्चावेकस्मिन्पशुपुरोडाशान्त्रिसर्वाणि चातुर्मास्यद्वीपि कुर्यादित्ययं पक्षः॥८॥ उप
क्रयेल्लोपित्वा। इलोपक्षानादनन्तरं स्वनं तत्रैव पिच्या भवति चयं वकाइ ईमनुयाजप्रभृतिमनोतादि पशुना वा समा
न तंत्रे च क्रियमाणे मनोतादिकं भवति॥७॥ सोमिकैः समानदक्षिणानि सर्वपशूनि। यथादेवतं वा पशव इति
सर्वपशूनि चातुर्मास्यान्यकानि तेष्वायं दक्षिणाकल्पः। सोमिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यदक्षिणानि भवंति॥८॥ चातुर्मा
स्यपशुदक्षिणाः पाशुकानि। याश्चातुर्मास्यदक्षिणा याश्च पशुदक्षिणास्ताभिः समानदक्षिणानि पाशुकानि चातु
र्मास्यानि भवंति॥८॥ प्रत्यवरोहणीयः प्रतिष्ठाकामस्य। प्रत्यवरोहणीयो नामैकाहः प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य
भवति। संकल्पविहृतो ज्योतिष्टोमः संकल्पेन विहृतः संकल्पविहृतः ज्योतिष्टोमधर्मयादी ज्योतिष्टोम एव केवि
देनं चातुर्मास्यसोमो ऽसमग्रार्थं मन्यात॥८॥ पशुबंधः पाशुकामस्य। पशुबन्धो नामैकाहः पाशुकामस्य यजमान
स्य भवति॥८॥ एकादशस्तोमः पशुबंधो विशिष्यात बकुञ्जीदिला॥८॥ एकादशाहसत्रिष्टुप् एकादशसंख्याक
स्तोमस्यार्थवादोयं॥८॥ त्रिष्टुभ्नाः पशवः गुर्वेकराणां गुरुत्वेति सर्वगुर्वेकरं त्रिष्टुभमेव विद्यादिति चेत्क्या। त्रिष्टुभ्नाः पश

वः॥ठ॥ पशुर्नाम वास्त्यै पशुप्राप्तये एवं रूपः स्तोमः क्रियत॥ठ॥ पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इत्यत्र यामोपगवं
तं इन्द्रमिति निविद्धानं। ऐन्द्रत्वात्त्रिष्टुप्त्वाद्विवाद्वानिष्केवल्यमरुत्वतीययो॥ठ॥ ऊर्वं गव्यं महि गृणान इन्द्रेता या
मोपगव्यं तं इन्द्रमिति गोसंस्तावतदेतस्याङ्गो रूपं गव्यंत इति लिङ्गेन गोसंस्तुतिः। तदेतस्याङ्गालिङ्गं पशुकामस्य
तद्रूपः पशवश्च गावः॥ठ॥ उद्भिद्वलभित्तिदोर्गोसावग्र एतत एव निविद्धानं पशुकामसामान्यात्॥ठ॥ अथातः सौ
त्रामणः। अथ शब्दो विघ्नाधाधिकारार्थो हविर्यज्ञसंस्थासामान्यात्। खुराद्यव्यविशेषार्थ विशेषः॥ अतः शब्दो हेत्वर्थ
। यस्मात्कालतुल्यतास्ति शर्वैः सद्व तस्माद्‌च्यत सौत्रामण इति वक्ष्यमाणस्यैकाहस्य नामधेयं॥ठ॥ इन्द्रो ह्यायुः
कामस्तपस्तेपे। पुराकल्पोऽर्थवादार्थः। इन्द्रः किलायुष्कामस्तपस्तप्तवान्। स तपस्तप्त्वेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्सौ
त्रामणं। सद्यस्कं ह्येतं सौत्रामणं यज्ञक्रतुमालोचितवान्॥ठ॥ तमाहरत्तेनायजत। तत्ससाधनद्रव्याण्याहृ
त्य तेनेष्टवान्॥ठ॥ तेनेष्ट्वा दीर्घायुत्वमगच्छत्। तेन यागेनेष्ट्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान्॥ठ॥ तमुह नरद्वाजाय डीसीय
श्रीवाच। ऊहेति निपातो वाक्यपूरणो। तं सौत्रामणमिन्द्रः नरद्वाजाय ऋषये प्रोक्तवान्॥ठ॥ अनेन वा अहमिष्ट्वा
दीर्घायुत्वमगच्छमनेनापि त्वं यजेति। वा शब्दो निपातोऽयं स्मादर्थे। अनेन सौत्रामणेनाहमिष्ट्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवानस्म
अननेन यजेन दीर्घायुस्त्वमसीत्येवमुक्तवान् इन्द्रो नरद्वाजं॥ठ॥ तेन ह नरद्वाज इष्ट्वा सर्वमायुरगच्छत्। हशब्दो विनियस

थीयः। तेन वा सौत्रामण्येनेष्ट्वा नरो ऽजः सर्वमायुः प्राप्नोति शतं वर्षशतं पुरुषायुरिति॥ठ॥ सर्वमायुरेतीय १९
एवं वेद उचितं न तयजते वर्षशतं सायं जीवति यः सौत्रामण्या वदा यथोक्ते न पुरा कल्पेन विदित्वा च यजते॥ठ
तस्य रथंतरं पृष्ठं। तस्य सौत्रामण्यां रथंतरं पृष्ठं भवति॥ठ॥ अग्निष्टोमा यज्ञे यज्ञः। संस्था नियमार्थं वचनं॥ठ॥ य
थाश्रद्धं दक्षिणा। श्रद्धानुसारेण दक्षिणा देयेत्यभिप्रायः॥ठ॥ तस्य त्रीणि त्रिवृंति स्तोत्राणि भवंति॥ठ॥ त्रीणि पंचद
19 शानि। पंचदशस्य त्रिवृत्स्तोमके त्र्यः। त्रिवृत्यो नंतराणि चतुर्थपंचमषष्ठानि॥ठ॥ त्रीणि सप्तदशानि। सप्तमाष्टमनवमा
नि त्रीणि सप्तदशस्तोमकानि॥ठ॥ त्रीण्येकादशानि इति। दशमैकादशद्वादशानि॥ठ॥ उत्तरोत्तरिताये इष्टवेसृ
दुत्ततर उत्तरः। स चाधिक्ये नोत्तरी उत्तरश्चासावुत्तरी चेत्युत्तरोत्तरी तस्य भाव उत्तरोत्तरिता तस्या उत्तरोत्तरितार्थे
मुत्तरोत्तरितायाः इति तदर्थे चतुर्थी॥ठ॥ उत्तरोत्तरावत् दीर्घायुत्वमश्नवामहा इति। उत्तरोत्तरेकृष्टं दीर्घमायुः प्राप्नुय
मित्याशिषि प्रत्ययः॥ठ॥ तस्याश्विनो लोहोऽजः सारस्वती मेषीति पशूनुपालंभ्यो सवनीयस्य। तस्य सौत्रामण्या
श्विनः पशुर्लोहितनवर्षेन विशिष्टः सारस्वती च मेषी इत्येतौ पशू उपालंभ्यो सवनीयस्य॥ठ॥ इंद्राय सुत्राम्णे वृ
षभं बंध्या यानुपालंभ्य एवं विधा। इंद्रसुत्राम देवत्या वशानुबंध्या गोरसबंध्याः। सन्निधवालबुद्ध्या एवं विध्यम
नुबंध्या पदान्तुल्या। इमा ब्रह्मेंद्र उस्यंशंसित्रातारमिंद्रमविताऽरमिंद्रं इंद्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः। उत्प्रातसद्वीर्यायस्य

धवानू। अ धस्मा ते च षेणायो यदे ज्ञानू। तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्येति प्रथमा एताइं मि इन्द्रस्य सुत्राम्णः षड्ढः॥ठ॥ यद्य दे
वं पशवो वा तिसृक्त्वा तं न वं ति तिन सौत्रामण्या अयानीति। अरुहबं ध्य सौत्रामणी पशुर्भिः स्तुल्यादेवत्याः। निरुक्तेः सौत्राम
ण्या अपगतो नवानीति॥ठ॥ तस्य प्रातःसवनीयान नु पुरोडाशानू बाह्यतो ऽग्निमुपस्माधाय सुरा स्तो मेन चरं
ति। तस्याः सौत्रामण्या यं क्रियाविशेषः। प्रातःसवनीयस्य पुरोडाशानन्तरं बाह्यतः परिवेदितश्राद्धवनीयमपनी
यापस्माधाय तस्मिन्नवाग्नौ सुरासोमेन प्रचरन्ति। सुरया प्रचरन्तीत्यर्थः। प्राग्नि देवल्लोत्ताः स्विष्टकृद्देते देन॥ठ॥ तृ
तीयसवनीयान नु पुरोडाशान्सावित्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति। सावित्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वप
न्ती। यसवनीयान्पुरोडाशान नु॥ठ॥ ऐन्द्रामेकादशकपालं पूर्वे निर्वपेत्॥ठ॥ वारुणं दशकपालं पूर्वयोरनन्तरं॥ठ॥
आवपनीयं वा सवनीयाः पुरोडाशा आवपन एव तदावपति। कृतव्याख्यानेष्ववेवत्॥ठ॥ अथ यदिन्द्राय सुत्राम्णे वशा
ह बंध्य याउपालंभ्यान्नवति। देवन्नेताध्येवादो पव्यासः॥ठ॥ इन्द्रं नाश्रनु सुत्रामाणं सौत्रामणीसंतिष्ठात्। विशेषो निपा
तः। इन्द्रं सुत्रामाणं प्रति सौत्रामणी संतिष्ठते यतः॥ठ॥ एवं च सौत्रामण्याः संस्थातामन्व तद्यज्ञस्य संस्थां करोति। हवि
र्यज्ञसंस्था सौत्रामणी॥ सामयागः सौत्रामण्याः। तत्र हविर्यज्ञसोमप्रकरणे सौत्रामणिकासंस्था प्राग्नु मिष्यात तामवाधे
वादनयोयजति॥ठ॥ तद्दीक्षाः तिरात्रं ऊर्वति। पूर्वमग्निष्टोममुक्तस्तामवां सौत्रामणां केचिदति रात्रसंस्थं ऊर्वन्ति एकइति वि

कल्पार्थी ॥ ठ ॥ एकविंशस्तोमे बृहत्पृष्ठ उक्थसामानि एकविंशतिस्तोमं तां सौत्रामणीं सर्वमेवेति बृहत्पृष्ठमिति भि- २०
यमार्थी उक्थसामानमिति छंदोग्यसूत्रे विशेषः ॥ ठ ॥ यस्य यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य विंशस्त्रं तच्छस्त्रं । तस्यानंतरो-
क्तधर्मस्य यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठविशेषणस्य शस्त्रं तच्छस्त्रं भवति । तस्य बृहद्रथंतरं पृष्ठमित्यर्थः । व्यक्तिनेयमिमी भिक्षि-
यस्तृचो न भवति ॥ ठ ॥ अत्र हविर्यज्ञाः सोमाः संतिष्ठंते । अत्रास्मिन्सौत्रामणे हविर्यज्ञाः सोमाः समाप्यंते । यदुक्तमेवंप-
शवः पुरोडाशश्चान्वयात्यं तद्धविर्यज्ञेषु सोमेष्विति तत्सौत्रामणीं तं भवति । येव सौत्रामण्याः संस्थेति लिंगात् सौ-
त्रामण्यपि हविर्यज्ञसंस्थानां मध्ये भवतीति ज्ञापितं भवति ॥ ठ ॥ देवा ह पशुकामश्चतुरो मासान् व्रतं चरित्वैतदुद्भिदं यज्ञक्र-
तुमपश्यन् । देवाः पशुकामाः । ह शब्दो निपातो वाक्यालंकरणः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा प्रकारेणाद्गीक्षाव्रतेन एतमुद्भि-
दाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवंतः ॥ ठ ॥ तेनेष्ट्वा पशूनापुः । तेनोद्भिदाख्येन यागेन पशून्प्राप्ताः ॥ ठ ॥ तेन पशुकामो यजेत । एतदत्र
विधिवाक्यं ॥ ठ ॥ उद्भिदेष्ट्वा यदि मन्येत चिरान्मा पशव आगुरिति चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा वल्भिदा यजेत । उद्भिदाख्येन
यागेन यदि मन्येत चिरेण मां पशवो न विष्यंतीति मासचतुष्टयव्रतं चरित्वा वल्भिदा यजेत । अनेनार्थवादेन तत्तु शाघ्र-
तद्वेपेक्षोत्तरेणावश्यमिति ॥ ठ ॥ उद्भिदं वै देवेन पशव आयंति । एतेन यजमानेनोद्भिदमभिलक्षिताः पशव आगच्छंति ॥ ठ ॥ गो-
सवेन पशुकामो यजेत । गोसवनयोगेनैकाहेन पशुकामो यजेत ॥ ठ ॥ षड्विंशस्तोमेनाएवं धर्मकेण गोसवेन तत्रार्थेव

२०

२०

वेचनात्॥ठ॥ तीव्रसवः प्रज्ञया पशुन्ति स्तीव्रस्य बुभूषतः। तीव्रसवो नामैकाहः स भवति प्रजया पशुन्ति स्तीव्रस्य ज्ञ
विद्रुमिच्छतः॥ठ॥ अयं तीव्र स्तीव्रसुदिङ् सो मोहुत्र दस्यायद्हरि वोऽस्य पादि [illegible] ऽठरं त्रुणस्वा नाद्युंत्रं
षत्तेत्तुरमिद्द मिति पुरस्तान्मरुत्वतीयस्यनि विज्ञानस्यात्र यं तीव्रस्येवमादिका क [illegible] पुरस्ता मरुत्वतीय स
निविज्ञानस्य स्यात्॥ठ॥ तीव्रस्यान्तिवयसइति निष्कैवल्यात्। तीव्रस्या [illegible] विज्ञानमिछतावान्नि
ष्कैवल्ये विकारः॥ठ॥ ज्योतिःस्तुतसवः। स्तुतसवो नामैकाहः स्तवय [illegible] म मान्निस्रविकमरुत्
वति॥ठ॥ गोःस्थपतिसवः। स्थपतेः ऊढ्याकारस्यायं भवति। स्थपति [illegible] आमिको [illegible] सत्रिकमातिष्ट्रविकेऽश्व गो६
वति॥ठ॥ ग्रामण्यर्ग्रामणिसवः। ग्रामणीर्वैश्यस्तस्य ग्रामणिसवो नामैकाहः स [illegible] भवति॥ठ॥ ३६७
संदंशान्तस्तोमा। तेष्ववज्ञो [illegible] नाडिरामुत्सृतकोह्रुरवपिशीर्ष [illegible] संदशाज्ञानुसे
माठठनिदिष्टा। इवैलोष्टान [illegible] वस्य मित्येवमादिशारवान्हरीय [illegible] ब्रवङ [illegible]
वयनश्याडिरस्य स्येनाडिरामुत्सुस्रा तवेत्र मुत्सृताकोह्रुरप [illegible] षद्दोमह [illegible] न
एककः। इत्यन्निचारणीयाश्चतिचरणकाः षड् मा इत्यर्थः। पिहानामान्य [illegible] मुख्ये॥ठ॥ मरुत्स्तकेनि
विद्यानलिंगकृप्ता। निविद्वीयतस्योस्तेनिविद्यानायस्तेम ध्योवय [illegible] यतमीर [illegible] केनिष्कैवल्यमरुत्वतीयानि

द्वा न त्न वतोऽस्ति गन्धेन त्यथैवादातां वयामन्यो इति मरुत्वतीये हूषमाणा सोऽप्येषि नाम मरुत्व इति मरुत्वतीये इति लिंगात् २२
यस्त्त मन्यो इति निष्केवल्य मन्यत्रिष्ठैद्वंती इति लिंगात्॥ठ॥ यत्पृष्ठेषु नानि चरेयुस्तत्पृष्ठ्य प्राप्नेतान्नि चर्यमाणस्या ऽऽलम्भ
सरहस्यार्थमन्नि चर्यमाणस्य प्राप्नुतोऽग्निष्टोमो भवति॥ किंतु यदब्रह्मसाम तस्य ऐन्द्रवः कृन्तुस्तादेवं नेरेणापिक
तेष्वे॥ठ॥ इषोपाद्दृष्टसामा इघुसङ्क्रब्रह्मसाम दृष्टस्पृष्ठं भवति॥ तत्र योन्यनुगं सन्ते कार्यं॥ठ॥ अग्नीवनं ह्रतरस्तुष
२२ तरश्चतिद्वारयङे शुद्धस्त्री वन्नो ब्रह्मसाम भवति॥ठ॥ अस्तुरः सदस्युन्ने भवति॥ अस्तुरस्तोऽप्पिफलतो मरकसिका दि
त्रिः सदस्युन्नेयथा भवति तथा कुर्यात्॥ठ॥ कार्मुकाण्यकपशेरता कार्मुकाणि धन्वन्त्याणा पिनानि संयामकर्मयोग्यानि
तानि शयना आपिनस्तुचेन्नीद्यस्ति प्रायः तक्रूटेणामयस्तुपदेशोरसणार्थं पितुल्य एव॥ठ॥ बाणवद्भिराग्नीध्रं बाणाः शरास्ते
:संग्रामयोग्ये राग्नीध्रमागारं स्तन्नं कुर्युः॥ठ॥ धन्वनाकपशेरते धन्वनामाहृन्नस्तन्मया निधन्वन्त्याग्नीध्राणि नरुप
शेरता संग्रामकर्मयोग्यानि तानि शयानाऽऽपिनस्तुचेन्नीत्यस्ति प्रायः॥ तक्रूटेणास्तु पदेशो तुल्यार्थं पितुल्य एव॥ठ॥ शरम
योवर्हिः॥ सोऽत्र्यद्वनि प्रोक्षणीनामयपद्धचनाद्धरपत्राणि॥ठ॥ बाधकइध्मः परिधयश्च॥ मुवर्णस्फास्ति कानावार्तिक
तिकानि यावानि या कृतिया प्रसिद्धा सहैदो बाधकस्तदवयवइध्म भवति परिधयश्च॥ठ॥ वेनोदकोद्वपः॥ वेत्तीदकः प्र
सिद्ध एव तदवयवोद्वपः कार्यः॥ठ॥ उपतापिनी नो गवामाज्यो उपतापो रोगः मया सामस्तितास्तु पतापिन्य सामायदाजं

रोगिणीनां १

गिरिमालु २

२२

तद्राद्यं॥ ८॥ अनुस्तरण्या गोश्चमोधिषवणं। अनुस्तरणी गोः कस्यचिद्दहनक्रियायां नियुक्तायां तदीयं चमोधिषवणं
अनुस्तरणी मृता मांसविषया धारा भवति॥ ९॥ शाब्द भवत्यत्र अधिषवणफलकायजमानशबरी रंथेनोस्यात अनसा तस्य येन
च्यफलाकवा अधिषवणफलकात् भवतः॥ ९॥ शवचं ग्रामायः संस्कृतास्नान्निर्वसती वरीः॥ ६ चंति चमूशाद्व सिताना वाचना
इहलक्षणयास समुदाये श्मशानेया आपः संस्कृताः संस्थ दित्यत्रा सततान्निराङ्कवसती वरी रामिश्रयेति॥ १०॥ उपात
परुषान्नधिज्ञ धन्वानोल्लादितोश्लीषान्नसिवद्धाः पुचारयुः॥ परुषाइषवस्तेउताः अक्लिन्नायेस्तुतेउतपरुषा इसुधय उच्यं
ता संप्रक्षीञाराः॥ उपसमीपेउष्टेवद्धायेषा पुरुषाणां तउषोतपरुषाः कर्त्तारः॥ अधिज्ञधन्वानः॥ आरोपितधनुष्काः॥
लादितोश्लीषाः ऊसुत्तादिरक्तोश्लीषाः॥ असिबद्धा असयोबद्धायैः तउअंतएवंरूपाः प्रचारयुः॥ नैद्दतेकश्चशीत यस्मा
द्वादशाद्दंडीवत्तानि॥ नतिनिषेधः॥ द्द इतिनिपातोविनिग्रहार्थीयः॥ एतमित्यन्निचयमाणानिर्द्देशाः॥ कश्चनेतिनिपा
तसमुदायः॥ कश्चिदपीत्यस्य वाचकः॥ ईशीतति घार्थनायां लिङ्इयदि त्वल्प पर्माणान्निनिशाये॥ सइत्यन्निचयेमा
णानिर्देशाः॥ अकारो निपातआङ्अर्थोः एतदुक्तं भवति॥ नावितमन्निचर्यमाणं कश्चन द्रावितं कश्चन स्नुणुतेयएतः प्रत्य
न्निचरति॥ नति प्रतिषेधः॥ द्वाइति वाक्यपूरणो॥ नवतकश्चन स्नुणुत द्विनास्ति यस्मात् सदेशादितिः प्रत्यन्निचरति
प्रत्यन्निचार उच्यते॥ योऽस्मान्केनाशाय विदधाति विद्वितं तन्नास्य दनवैच्चित्यमेन नकामसंयोगेन॥ ११॥ सदः पाश्मा

नेद्विषतःश्रापद्धिर्योसमानस्य। सद्दो नामैकाहः प्रत्यग्निचरतः। सन्नवति। पाप्मन्द्दीनस्य च तद यन्नुन्नये॥ ७॥ उपो २:
त्तमाश्चत्रास्त्राणामुत्स्तृज्येत। उपोत्तमाः उत्तमासमीपवर्त्तिन्य उपोत्तमा इति शास्त्रबहुत्वाद्बहुवचनं। चत्रारश्चाद्भुतं
यकामस्य योगेषि॥ ७॥ उपसदः प्रजाकामस्य पशुकामस्य च। उपसदो नामैकाहः सप्रजाकामस्य यजमानस्य
भवति। पशुकामस्य च प्रयोगांतरं णप्रसुक्तः॥ ७॥ उपोत्तमाश्चत्रास्त्राणामुपजायेत। उपजायेत इत्यैतं त्यजमानस्य
स्वेच्छो विकोधर्मः। शास्त्राणां या उपोत्तमास्तासामनंतरमद्ध्यधिकास्तद्देवत्यास्तत्रैकस्य उपजायेते॥ ७॥ देवासुराः स
मयंतत। ऋषन्तोनामवक्ष्यमाणक एकाहस्तस्यायं पुरस्तासुराकन्यार्थवादश्चेनात्ति धीयते। देवासुराः समयतेत
ति। देवाश्च असुराश्च देवासुरास्तपरस्परं संग्राममप्रतिपन्नेऽहंतवांतः॥ ७॥ ते देवा इन्द्रस्याति उपुरोहितमुपधवन्नुपतेय
ज्ञक्रतुं जानीहि येनेष्ट्वासुरानत्तिन्नवेमहीति। ते देवा संयेत्ताः इन्द्रस्याति पुरोहितमुपधावैतनवंतः। कमर्थं पुरस्तु
त्य उपजानीहि तं यज्ञक्रतुं उपज्ञा प्रथमत उपलब्धिरत्ति धीयते। तदर्थं देवा इन्द्रस्याति युक्तवंतस्तमुपजानीहि यज्ञ
क्रतुं येनेष्ट्वा वयमसुरानत्तिन्नवेमहीति॥ ७॥ स एतमृषभं यज्ञक्रतुमपश्यत्। इन्द्रस्याति र्वेक्ष्यमाणकमृषभं यज्ञ
क्रतुं दृष्टवानुपलब्धवानित्यर्थः॥ ७॥ तेनेष्ट्वासुरानत्त्यभवन्। तेनऋषभेणेष्ट्वा देवा असुरानत्यभवन् इति तवंतः॥ ७॥
त्तनद्विषतो भ्रातृव्यानत्ति भवन्ति य एवं विद्वान् ऋषभेण यजेत। तेनऋषभेणैवं यजेन द्विषतो भ्रातृव्यान्। शत्रूनत्ति भवति विद्वानिमिच्छन्यजेतेति॥ ७॥ २२

23

ऽचद्दशस्तोमस्यसप्तदशोमाध्यंदिनःपवमानस्तदस्यज्ञन्तरूपं।पंचदशस्तोमस्याङ्कःसप्तदशोमाध्यंदिनःपवमानो
न्तवति।तस्याङ्गरूपत्तरूपंककुदमिवसप्तदशोमाध्यंदिनःपवमानोत्यधिकत्वेन॥ठ॥पिवासोममन्द्रियमुयत
हेस्तमुष्टुद्वियाश्रतिहृत्योङाइतितिविद्धानेनिष्केवल्यमरुत्वतीययोर्यथासंख्यमततिविद्धानेन्तवतः॥ठ॥यःशि
वृवानूहषन्तायोमतीतांगीर्न्निर्वर्द्दवर्द्धहृषहृषन्तेचर्षणीनामित्युष्टन्तवतीतदेतस्याङ्कोरूपं।त्रिषहृषकृशद्वायोरे
कोर्श्रीतूः॥ठ॥सूर्योदितेऽरुस्तोमस्तपस्तपश्चेतेयज्ञक्रतुमपश्यद्योमाने।द्योमानामेकादस्तस्यायेपुराकल्पोऽर्थवाद
ः॥ठ॥तानश्वातडश्राम्नोतेनतेऽरुस्तोमोयऽतेत।तनच्योमाख्येनकादेतद्वास्सूर्यस्तेऽरुश्चोश्चवानू।पुराकल्पेसांवृतम
मयित्तऽरुस्तोमस्तेनयऽतेतस्यनिशायः॥ठ॥सप्तदशस्येकविंशाञ्चार्त्तवःपवमानः।सप्तदशस्तोमस्याङ्गएकविंश
श्चार्त्तवःपवमानोन्तवति।तत्रार्थवादः॥ठ॥एकविंशोवाएषयएषतपतिनदेनस्वेनरूपेणसमर्द्धयति।द्वादश
तेमासाःसंवत्सरस्यपंचर्त्तवस्त्रयोलोकाएषएवकविंशायएषतपतितैतीत्येवमेकविंशास्तदेनमादित्यंस्वेनरूपे
णसमर्द्धयति॥ठ॥इमाउत्वापुरुतमस्यकारो॥इंद्रस्तवानृतमंकितिनिष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धानेन्तवतः॥सूर्ये
णावप्लुतवज्रकारसमूर्यःपर्युरुवरोसीतिसूर्यान्तिप्याद्वारतदेतस्याङ्कोरूपं।निष्ठंहुकेनसूर्यान्तिप्याद्वारणलिंग
नेवाङ्गोरूपेसंपद्विः।समूर्यःपर्युरुवरोमीतिइकारांतपदं॥ठ॥वसिष्ठोद्वात्वाह्वकामस्तपस्तप्स्वेतेयज्ञक्रतुमपश्य

द्विराजे। विराण्नामैकाहोऽन्नाद्यकामस्य तस्यायं पुराकल्पसरूपोऽर्थवादः॥ ८॥ तेनेष्ट्वान्नाद्यमाश्नोत्। प्राप्तवान्नेनन्नाद्यं
चासिष्ठः॥ ८॥ तेनान्नाद्यकामो यजेत। वसिष्ठानुष्ठानात्प्रशस्योऽस्त्वेन॥ ८॥ पंचदशेष्वेवै पवमानो ष्ट्रेंतीतराणि। बहिः
पवमानो माध्यंदिनश्च पंचदशाभिः पंचदशाभिः स्तोत्रियाभिः इतराणि दशस्तोत्राणि द्वाविंशस्तोमकल्पितानि। एताः स्तोत्रि
याः संख्यया विंशतिशतं॥ ८॥ स विराजमभिसंपद्यते। सएकाहो विराळाख्यो दशत्वेन सामान्येन विराजमभिसंपद्य
ते॥ ८॥ श्रीर्विराळन्नाद्यं श्रियो विराजोऽन्नाद्यस्यावाप्त्यै। फलार्थवादोऽयं न फलविधिरुक्तत्वात् फलांतरस्य॥ ८॥ मदुश्चिव
मिद्वय तएतानुच्चैराजे द्वये चादवा इत्यह्नरखेराजे निविद्वाने तदेतस्याह्नो रूपं। अह्नरखेराजे इति संज्ञाकरणं शास्त्रे चाथव से
दार्थ॥ ८॥ इंद्रोऽकस्वाराज्यकामस्तपस्ताभित्तेतयज्ञक्रतुमपश्यत्स्वराजं अत्र स्वराज्ञा मेकाहः स्वाराज्यकामस्य तस्या
यं पुराकल्पसरूपोऽर्थवादः॥ ८॥ तेनेष्ट्वा स्वाराज्यमाश्नोत्। स्वाराज्यं प्राप्तवानिंद्रः॥ ८॥ तेन स्वाराज्यका यजेत। फल
विधिरयं स्वाराज्यमुच्यते स्वश्रेष्ठ्यं वा। सप्तदशो पूर्वौ पवमानौ त्रिवृतीतराणि। एवमत्र त्रयुर्विंशतिशतं स्तोत्रियाणां
॥ ८॥ तास्त्वत स्वस्तोत्रिया विराजमतियंति द्वावेव्यौ विराजं चतस्रोऽतियेत्यति रचयंति॥ ८॥ ताभिः स्वराज्यमाश्नोति च
तस्रभिरतिरिक्ताभिः॥ ८॥ अह्नरखेराजे चाह्नपूर्ववदत्राप्यह्नरखेराजे निविद्वाने न वतः॥ ८॥ उत्तरानादकायोः ख्युराणां
दितं ज्ञास। अत्रानस्तोमोनामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पसरूपोऽर्थः। अत्रानासुक्रः काव्यः उत्तरः काव्यः सकिलासुराणां पुरोहि

तोबहुवः॥८॥सहदेवानामन्नमशिवा परिदधे सहहूतकथंनु तेनयज्ञक्रतुना यजेयंयेनक्ष्मानमपहन्यामिति। इन्द्रहरीतो
कनयोरवंपर्यालोचितवान् कथंनु तेनयज्ञक्रतुना यजेयंयेनेष्टा पाप्मानमपहन्यामित्येतच्चिन्तं कृतवान् ॥८॥स
एतमुशानस्तोमं यज्ञक्रतुमपश्यत् साध्यसाधनसंपत्तिं दृष्टवान् ॥८॥ तेनेष्टा पाप्मानमपाहत। तेनयागेनेष्टा पा
प्मानमपहतवान् ॥८॥ तेनपाप्मानमपहत्य ग्रीसमानोयजेत। अस्यविधिः उशनाःकाव्योयइत्येवमादिकः सर्व
एवशेषः॥८॥ उद्दयाधितश्चायजेतेति वाक्यशेषः। उदरंरुलोदरमिति प्रसिद्धः। इतिकर्तव्यतामिदानीमाह। त्र
यस्यातःसवनेत्रस्य त्रह्मसोमकंप्रातःसवनंतत्रवति॥८॥ ब्रह्माविदष्टेब्रह्मष्टेतिवतत्रब्रह्मणापुरस्तात्पाप्मानमपादत तत्रख्रल
दृष्टंतृत्तक्किमाद्दचर्यादित्यक्तं॥८॥ सदशोमाध्यंदिनः। सहदशाभिः सहदशाः। दशकालेस्तोमाध्यंदिनेइतिमइत्यर्थः। माध्यं
दिनइति। माध्यंदिनसवनाभिधानं। माविराड्विराजैवतत्रमध्यतः। पाप्मानमपादत। सदशानमासामान्येनविराट्
पदोऽर्थवादः॥८॥ रहतृतीयसवने। रहसोमकेतृतीयसवने॥८॥ घस्रविदष्टेहष्टेतिवतत्रब्रह्मणोपरिष्टात्पाप्मा
नमपादत। अपहतवान् ॥८॥ चर्यमाख्यानेयंइन्द्रेतिनिविद्धानां एतेनिष्केवल्यमरुत्वतीययोर्यथासंख्यंनिविद्धानन्त
वतः॥८॥ उशनायस्मदस्यैरयातंवरिवस्यन्तुशाकाख्यायेत्यशानवतीतादत्तस्याक्रोश्रूपं उशानवतीरूपैकेद्वेककुप्
काख्यांलिगाख्यां॥८॥ सद्देहूतपाप्मानमपहत्य कथंनु तेनयज्ञक्रतुना यजेयंयेनेष्टान्नाद्यमाक्रमयामिति स एतमु
शरहुशानस्तोमंयज्ञक्रतुमपश्यत्। उशनरायसुशानस्तोमावकीयस्तस्यायमर्थवादः। यर्वैणिष्ठान्नरणावश्यमितिनिय

उत्तरमुखाः स्तोमं यज्ञक्रतुमुखानामयस्य तु ॥८॥ रूद्वत्वात् तः सवनं ह्रस्तोमकं प्रातः सवनमर्थवादः ॥८॥ त्रुस्तवे द्वह २५
त्यान्तिसाद्वत्र्यानु ॥८॥ सदृशोमाध्यंदिनः ॥ सदृशकोमाध्यंदिनस्तोमः ॥ सदृश कोमाध्यंदिनेस्तोम इत्यर्थः ॥ सो विराले
नाद्यं दश वै सामान्ये न विराट् ॥ विराड्व सामान्ये नाद्यं विविधदीप्ति रुद्व चात्र नाद्यस्य ॥८॥ रूद्वतृतीयसवनं ह्रस्तोम
25 मकं तृतीयसवनं ॥८॥ त्रुस्तवे द्वहतु ॥ उक्तार्थमेतत् ॥८॥ द्वह्रतेवतद्बृणे नाद्यं परिगृह्य त्वात्मन्नदधता माध्यंदिनसवने
विराड्बद्धमन्नाद्यं तदुत्तयतस्तु ह्रताब्रह्मणा संदेशावत्परिगृह्यात्मनिस्थापितवान् ॥८॥ तथा एवैतद्यजमानस्तृह
तवद्ब्रह्मणो नयतोन्नाद्यं परिगृह्य त्वात्मं धत्ते मध्यंदिनेसवने विराट्से बद्धमन्नाद्यं तदुत्तयतस्तृह्रताब्रह्मणास
दश परिगृह्यवत्परिगृह्यात्मनिस्थापयति ॥८॥ उशानवतीचाइदन्नेनिक्षेवल्यमरु तृतीये सवनः ॥८॥ उशनायस्त
दस्येरयातवरिवस्य त्रुशनेकाव्यातियति ॥८॥ विविधश्चेवस्तोमाः अन्नाद्यकामस्य विविधेनामिकादसाद्यैव स्तोम
एवाएवं शद्वेनोशनः सोमनिर्देशः ॥ अन्नाद्यकामस्येति फलसंबंधनिर्देशः ॥८॥ अदृशवराजेचानि विद्वानेविविधस्य
सदृस्वंशतात्वं रद्विणा ॥ विविधस्यायदक्षिणाविशेषः ॥ सदस्वगवां अश्वशतेच दक्षिणा नवति ॥८॥ इंद्राग्नी वै देव
वृद्धैश्रेयसेविविदेयातां ॥ ऊर्ध्वायो नामेदस्रस्याय पुरस्तादर्थवादः ॥ देवेषु देवानां मध्ये इंद्राग्नीअदृश्रेयसेविष
ये विविदेयातां अदृश्रेयानदृश्रेयानित्यदृश्रेयसे तत्तस्मिन्नदृश्रेयसे ॥८॥ तादवाऊचुर्यदिमाइमावेवं विवदिष्ये
ते अग्निनोः सुरान्तविष्यंति ॥ तेदेवा एवमुक्त्वे तोयाद्य तो विद्ध्वाः ग्नी एवं विवदिष्यते — — बन्नतोमं दृष्टाः इति नावि
24

ध्रेत्ति नोऽस्सुराः॥ ८ ॥ उप तं यज्ञक्रतुं जानीम येनाम्मो संग्रामं जयेमदीति। उपजानीम उपलक्षामहे तं यज्ञक्रतुं ये
न ह ता तानेव ताविंद्राग्नी संग्राममायमहि संग्रामं संगत्य मुख्यौ ता परस्परं संविदतुः॥ ८ ॥ तत एतं यज्ञक्रतुमपश्यन्नि
न्द्राग्न्योः कुलायं। तदेवाह एतं यज्ञक्रतुमुपलब्धवंत इंद्राग्न्योः कुलाख्यं॥ ८ ॥ तानेनोषमग्रामयन्। तानेंद्राग्न्योः कु
लायाख्यतेकाह्नेन संग्रामेन संविदं ह तदवंतः॥ ८ ॥ तन्न ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च संयजेयातां यं पुरोधास्यमानः स्या
त्। यं वा क्षत्रियं पुरोधास्यमानो ब्राह्मणः स्यात्। यं वा ब्राह्मणं क्षत्रियः पुरोधास्यमानः स्यात्। स त्वब्राह्मणश्च कुला
येन संयाजयातां॥ ८ ॥ ब्रह्म क्षत्रमेव तत्तत्त्वासं सृज्यतेति। सह यजमानावेकेन क्रतुना॥ ८ ॥ क्षत्रं त्वं वदावो
स्तामा। वि सेन ज्वतः॥ ८ ॥ अग्निर्वै ब्रह्म इंद्रः क्षत्रं च दशा जन्ति वादे तेन व मुच्यात॥ ८ ॥ इंद्राग्नी एव तत्त्वासं
मसृज्येतां। तस्माद्ब्रह्मक्षत्रं वदाज्ञा कर्तारौ॥ ८ ॥ तिष्ठा दृशीत मुहुर्दीतिनि विद्वानेति ष्ठाद्दृशीरथ ज्ञा ज्ञायमानेतिम
रुत्वतीयं। तमुख्युद्रियाअनिष्ठत्याजा इति निष्क्रवल्यं॥ ८ ॥ अग्ने पिब जिह्वया सोमम् इंद्राग्नि त्वं शुक्रं वनमिंद्र इति रि त्वं
द्रश्चाग्निमती तदेतस्याह्नो रूपं यदेते न्विः पिबति। अग्निर्न शुक्रमित्यग्निमती॥ ८ ॥ मित्रावरुणयोर्वै स्वराज्य
मन्यतर एव क्षत्रा राज्यमन्यतरः। विराट् स्वराडेव दन्तूत्तरा कल्पमादमित्रावरुणयोरेको स्वराज्यमिच्छदन्यः स्वा
राज्यं॥ ८ ॥ तावेतं यज्ञक्रतुमपश्यतां विराट् स्वराजं। मित्रावरुणयोर्देहतवंतां॥ ८ ॥ तेनैव स्वाराज्यमन्यतरश्राज्ञोऽन्यो

त्व

गज्यमाश्चौन्यतरः। त्विन्न कामं योरक एव ककुद्वचनसामर्थ्यात्॥ ७॥ च्छ्रकरवेराजे चानि विद्वानेतवतइति वाक्यश्रे २६
षः॥ ७॥ ज्येष्ठस्तोमः कनिष्ठकुलीनस्य। ज्यैष्ठ्यकामयमानस्य। ज्येष्ठस्तोमो नामैकाहो भवति कनिष्ठकुलीनस्य कनि
26 ष्ठकुले जातस्य ज्यैष्ठ्यमिच्छत इत्यभिप्रायः॥ ७॥ सप्तदशो बहिष्पवमानः। सप्तदशस्तोत्रियाभिर्बहिष्पवमानः कार्यः॥
७॥ एष खलु स्तोमानां ज्येष्ठः। एष एकपञ्चतीनां स्तोमानां सप्तदशोऽभ्यधिकत्वात् ज्येष्ठः॥ ७॥ तमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति
। यज्ञमुखे बहिष्पवमाने॥ ७॥ ऊतिष्ठा उग्रः सहसे तुराय यथवाः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति ज्यैष्ठ्यादिविद्याद्वार निवि
द्वानेतदेतस्याक्रोरूपं। एतज्ज्यैष्ठ्यादिविद्याद्वारजनिष्ठा उग्र इत्यक्षरसामान्यात् प्रवः सतामिति ज्येष्ठशब्दानि
विद्वानेतद्वै तदेतस्याक्रोरूपं॥ ७॥ देवासुराः समयतन्त ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्नाहनाम्रो नामै
काहः शाखान्तरद्धिनामा बहुहिरण्याह्रणाग्रस्तुति। अत्मलाकेशाद्युपरान्तवेरेकतोजवतीत्यर्थवादाद्विविधिमु
न्नीयमाना व्याख्या कर्तव्या। तत्र समयतन्तेति संश्वर्वीयतिः संग्रामवचनः हुतलङ् प्रथमपुरुषबहुवचने सम
यतेति रूपं। तस्मिन्त्सति ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्निति बृहस्पतिरुपाधावन क्रियायाः कर्म। बृहस्प
तिं शरणमुपागता इत्यभिप्रायः॥ ७॥ उप ते यज्ञक्रतुं जानीहि येनेद्वासुरानान्नवेयुरिति। उपजानीहि तं यज्ञक्र
तुं यज्ञकर्म येनेद्वासुरानान्नवेयुर्नाभिभवेयुरित्येवं वदंत उपधावन्॥ ७॥ स एतं इराम्रो यज्ञक्रतुमपश्यत्तामहृ २५

द्रस्य निदेवा अनुगृह्य यहूणा शतनामानं शाखांतरे बहुहिरण्यनामानं चेतं यज्ञक्रतुमपश्यन्॥छ॥ तेनेष्ट्वासुरानात्वा
वायन्। परावरयोगे चेक्का प्रत्ययः॥छ॥ ततो विदेवाअभवन्परासुराः। ततो विदेवाअभवन्परासुराः॥छ॥ भवत्यात्मना
परास्य द्विषो य एवं वेद। अनेन यजमानः स्वशत्रात्मना परास्य द्वेष्यो भवति। भवनं तावः प्राधान्यमुच्यते। नसत्तमात्रं
पराभवंति शत्रवः पराभवंतो यजमानशत्रवो य एवं वेद॥छ॥ अपरयद्वैसोरीष्टिः सूर्वीक्षौ। अस्मपद्दे सूर्यदेवात्येष्टि
ः सर्वीक्षकार्यो ब्राह्मस्य सर्वीक्षस्यानुवाद उत्तरार्थः। प्रागुदीचीणीयायाश्यमिष्टिः साग्निकेषामिष्टका पशोः समुदायं
गद्धादस्या उत्तिष्ठरणं कवेगवान्॥छ॥ चांद्रमसीसायं इष्टिश्चांद्रमसी तस्मिन्नेवाह्नि रात्रौ॥छ॥ विधुं दद्राणं नवोनव
ः। याज्यानुवाक्यो। प्रथमा तस्य चंद्रमसो विधुं दद्राणं समने बहूनामिति पुरोनुवाक्या। नवोनवो भवति जायमान इति याज्या। चं
द्रमसमावहस्वाहा चंद्रमसेअयाट् चंद्रमसः चंद्रमादविरजुषतेति॥छ॥ सौवर्णः शतवल्लो दक्षिणाश्वेष्यां। सौवर्णः
श्वर्योकारो दक्षिणा ३ शतवल्लिरिति प्रामेश्वर्वेस्यामिष्टौ। यद्धतवल्ल इति वचनेन तत्र केवलमाद्धतिमात्रे। शाखांतराम्मा
नसंख्यापिशातव्यौ राजत उत्तरस्यां। उत्तरस्यां चांद्रमस्यामिष्टौ चंद्राकारो राजतः शतवल्लो दक्षिणा। भरद्वाजं दृष्टं
थे २ दृष्टं भवति। भारद्वाजमिति स्तुत्यै वचनं॥छ॥ नथासक्तो। भारद्वाजे एवा। पिवा सोममरजितमुहु हीति सर्वस्यान्नमासुक्त
जितं॥छ॥ स्तोत्रे स्तोत्रे स्तुते त्रिंशतं शतवल्लान् ददाति। सर्वीकानां शतवल्लानां त्रिंशतं त्रिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात्॥छ॥ यो

वहायजमानो हिरण्यस्य हेतू। अयं कल्पस्तावद्भुतवल्लीद्युक्तोऽस्तोत्रेस्तोत्रेस्तुते चिशतं त्रिंशतं दद्यात् दिव्येनानेव दक्षिणाका २७
लेतु द्वादशशतं देयमेवाया वद्वा यजमानो हिरण्यस्य हेतुरिति यजमानवचनान्न प्रतिगृहीता हिरण्यवचनमति
कारार्थे॥ ८॥ इन्द्रोऽदोपचितिकामस्य पस्तद्दृष्ट्वा तं यज्ञक्रतुमपश्यदपचितेनातनेष्टापचितिमागान्नोतेनापचितिकामोय
जेत। अपचितिः पूजा। तेनापचितिकामो यजेत। विधिः शेषोऽर्थवादः॥ ८॥ चतुर्विंशोऽस्य वीपवमानो। बहिष्पवमा
नोमाध्यंदिनस्य॥ ८॥ पूर्वस्त्वेदचत्वार्यान्याज्यानि। द्युत्यासेतवेति॥ ८॥ सप्तदशैकविंशानि पृष्ठानि। चयत्यासमेव॥ ८॥
त्रिणवश्चार्भवः पवमानः। त्रिणवस्तोमकत्रार्नेदः पवमानो भवति॥ ८॥ एकविंशमग्निष्टोमस्सामा आग्निमारुतस्तोत्रं॥ ८॥
तस्यगायत्रीमतिप्रातः सवनसंतिष्ठते। तस्यपचितेर्गायत्रीमतिस्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवनेसंतिष्ठतेऽपचिति
कामस्यऽपचितीराजयज्ञ इत्येक इति। अपचितेरेवं स्तोमविधिः। बहिष्पवमाने चतुर्विंशति स्तोमसंख्या गायत्री। द्व
योराज्ययोस्तूष्ट्रत्यवदशयोश्चतुर्विंशतिस्तापि संपद्यते। अपरयोरपि द्वयोरेवमेव॥ ८॥ गायत्रछंदसो वसवः। प्रातः
सवनमात्रसामान्येन॥ ८॥ तेनेन्द्रो वसुष्वपचितिमागच्छत। तेनगायत्रीसंपद्विशेषेण वसुष्वपचितिं कुर्वनस्यप्राप्त
वानपचिति॥ ८॥ गायत्रछंदसो ब्राह्मणाः। नक्तिस्मादुचयीं ब्राह्मणा अपि गायत्रछंदसः॥ ८॥ तेनायं ब्राह्मणेष्वपचिति
मश्नुते। तेनायमिति प्रत्यक्षमावेद्ग्यज्ञमानं ब्राह्मणे दर्शयति। तथा चायं सञ्जात एव॥ ८॥ त्रिष्टुत्तेमाध्यंदिने सवनं। रुनु

27 29

विंशो माध्यंदिनः पवमानस्तत्र दशैकविंशानि ष्ठानि तत्र त्रिष्टुप्संख्यापरिकल्प्या एकातिरिच्यते नस्यैकेनाहरणान्य
ष्टु साक्षवतीति इति त्रिष्टुब्भवा ॥८॥ त्रिष्टुप्छंदसो रुद्राः सवनन्ताउ इतिश्रुवा ॥८॥ तनेंद्रो रुद्रैरुपचितिमाक्षत । रुद्रैरुपि
पूज्यां प्राप्तवानिड ॥८॥ त्रिष्टुप्छंदसः क्षत्रियाः । यथाहुर्वसाद्वचर्यात्तु ब्रास्तणा गायत्रछंदसः एवं क्षत्रिया त्रिष्टुप्छंदसः
तीह्यापि नक्तिवादनेन्द्रष्ट्ये ॥८॥ तनायं क्षत्रियैरुपचितिमाक्षत । तेनायमिंद्रो नक्तिसपत्ति विशेषणं क्षत्रियैरुपिपूज्यां
लब्धवान् ॥८॥ जगती तृतीयसवनं त्रिणव आर्भवः पवमान एकविंशमग्निष्टोमसामा तत्र जगतीसंख्यापरिकल्प्या ॥८॥
जगच्छंदस आदित्याः सवनन्ताक्रान्त ॥८॥ तनेंद्र आदित्यैरुपचितिमाक्षत । तेन जगतीसंपद्विशेषेण आदित्यानोपप
चितिरूर्ध्वं नात्यप्रपीड्य उपचितिप्राप्तवान् ॥८॥ जगच्छंदसो विशः । नक्तिवादन ॥८॥ तनायं विड्भ्य उपचितिमभ्यक्षत । तेन
नक्तिसाद्द्वचर्यं तेनेंद्रो विड्भ्य उपचितिश्रुतज्ञां लब्धवान् ॥८॥ वाचा वाच्यावाचावाचा शंसति वाचायज्ञति वाक्षो अनुष्टुप् । इति श्रुतेः
॥८॥ अनुष्टुप्छंदसो विश्वेदेवाः संपन्या ॥८॥ तनेंद्रो विश्वेदेवैरुपचितिमाक्षत । तेन संपद्विशेषेण विश्वेदेवैः
श्रुतां प्राप्तवान् ॥८॥ अनुष्टुप्छंदसः शूद्राः । उर्यवसामान्यात् ॥ तनायं शूद्रैरुपचितिमक्षत । तेन सामान्येनायमिंद्रः शूद्रे
भ्य उपचितिलब्धवान् ॥८॥ अश्वरथः खाङ्ककवचा वियाघ्रपरिच्छदः आर्ज्जीपाप्तं गोद्विपधन्वधिः रथ्या वाश्वोदक्षिणा । अश्वयु
क्तो रथः अश्वरथः । खड्गस्य विकारः खाङ्गः सा वस्येकवचस्य खाङ्गकवचः । एवं वियाघ्रपरिच्छदः आर्ज्जीपाप्तं गोद्विपधन्वधिः

श्यावाश्वपषादक्षिणा भवति ॥ ठ ॥ अपचितिमान्तारूपेणापचितिमाक्रवानीति । इति यजमानस्य कामः । अपचि २८
तिमता श्रद्धावद्रूपेणापचितिश्रद्धां प्राप्नुवानि । श्रद्धा कामस्यायमपचितिनामा यज्ञः ॥ ठ ॥ इंद्रसोमसोमपतइंद्रस्तव
त्तिनिविद्वानेइंद्रजितिग्यादार तदेतस्याक्षोरूपं । एतेइंद्रराष्ट्रानित्याद्दार निविद्वानेनवनुस्तदेतस्याक्षोरूपं ॥ ठ ॥ सु
र्योदिच्चिषिकामस्तपस्तप्त्वैतयज्ञक्रतुमपश्यत्त्विषितनेष्ठात्विषिमाभवत्तनत्विषिकमोयजेत । तनत्विषिकामोयजेत
त्तिविधिः शेषोऽर्थवादः ॥ ठ ॥ अश्वरथः कोऽस्यकवचः श्वेताश्वा दक्षिणाग्निमित्त्विषिनाग्निएकादे ॥ ठ ॥ त्विषिमातारूपेण
त्विषिमाभुवानीति । त्विषिदीप्तिस्तामाक्रवानीति कामस्त्विषिनायागेनयजेत इत्यर्थः ॥ ठ ॥ सूर्यान्तित्यादार निविद्वा
ना इमाउत्वापुरुतमस्य इंद्रेस्तवान्टतमेयस्यमक्ते त्येते । निघंडुकेननामासूर्यान्तित्यादार निविद्वानेत्तवतः ॥ ठ ॥ तदे
तस्याक्षोरूपं । तत्सूर्यान्तित्यादररूपमेतदहेइत्यर्थः ॥ ठ ॥ वरुणोदृष्टिकामस्तपस्तप्त्वैतेयज्ञक्रतुमपश्यद्दृष्टितनेष्ठा
दृष्टिमाभवत्तनदृष्टिकामोयजेत । दृष्टिनामकाहस्तनदृष्टियजेतेति विधिः शेषोऽर्थवादः ॥ ठ ॥ उद्धांचक्षुर्वरुणसु
प्रतीकमिंद्रावरुणायुवमध्वरायन इत्येंद्रावरुणान्तित्याद्दार निविद्वानेतदेतस्याक्षोरूपं ॥ ठ ॥ अवगतार्थ ॥ तानुम
तीहातेजस्कामस्तपस्तप्त्वैतंयज्ञक्रतुमपश्यदादित्यं तनेष्ठा तेजस्वाभवत्तेनतेजस्कामोयजेत । आदित्यनामिकाह
स्तेनतेजस्कामोयजेतेति विधिर्विधिं विधिशेषत्वेनान्योविधिस्तावकएवार्थवादः ॥ ठ ॥ यंत्वेसूर्येस्वर्णतनुःस्वर्णीनोरथ

यदादित्यास्तिष्ठाद्वार निर्विद्धानेतद्देतस्याग्नोरूपं ॥ एते आदित्यास्तिष्ठाद्वार निर्विद्धानेन्ततएतद्देतस्याग्नोरूपं ॥ठ
इन्द्रोविष्णुर्द्वस्वर्गकामस्तपस्तापृते यज्ञक्रतुमपश्यत्स्वर्गं तेनेष्ट्वास्वर्गमाप्नोत्तेनस्वर्गकामायजेत । स्वर्गनामेवादस्व
नस्वर्गकामायजेतेति चोदनाशेषोर्थवादः ॥ठ॥ इन्द्रास्तिष्ठाद्वार निर्विद्धानेतद्देतस्याग्नोरूपं । इन्द्रसोमं सोमपत इन्द्र
स्वैवेत्येतन्निर्विद्धानेनवतः । तद्देतमिन्द्रास्तिष्ठाद्वार लक्ष्णमतद्देतस्याग्नोरूपं ॥ठ॥ देवासुराः समयतंत । देवाश्चासु
राश्च देवासुराः तत्संग्रामार्थं यत्नं कृतवन्तः । ततः तद्देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्नु । देवाश्चासुराणां जयसाधन
मिच्छन्तो बृहस्पतिं पुरोहितमुपगतवन्तः । उपगम्यैतदुक्तवन्तः ॥ठ॥ उपत्वा यज्ञक्रतुर्नो दिव्यास्त्वामिष्टा स्सुरान्विनु
स्यामितित्वमहितुं येमेत्यर्थः ॥ठ॥ स एतो यज्ञक्रतुमपश्यद्धिनुत्यन्तिरंतीति । तं गवन्नु बृहस्पतिस्तो यज्ञक्रतुनुप
ज्ञानी दिव्यकाशाया याच्योसाधनाच्छामस्तुनुत्यामितित्वमदितुं येमेत्यर्थः ॥ स एतो यज्ञक्रतुमपश्यद्धिनुत्यन्तिर
तीति बृहस्पतिरेतो विनुत्यन्तिरन्तिनामानो संघातयज्ञोत्र्यपश्यत्नु ॥ठ॥ तान्विनुत्तिना विनुत्यान्तिरन्तिनान्यन्नवन्न
तानसुरान्विनुत्तिनायागेन विनुत्यन्तिरन्तिना देवाश्चा न्यन्नवन्नु ॥ठ॥ तस्य विनुतेः षट्त्रंशीः षष्टी सोमाः षड्ला दूर्ती
विश्वं च स्तोमा म्बिष्टचावेहृहवा विनुदंतीति तद्विनुत्ते रूपं । तस्य विनुत्तिनाम्नो यागस्य षट्सङ्ख्याका ऊद्गीः त्रिवृत्तं च
दशासप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः स्तोमाः षट्सङ्ख्याका आहूता स्तूयस्त्रिंशा त्रिणव एकविंशसप्तदश पंचदश

द्वृत्तो विश्वचो अस्मात् भवंति यतो विश्वं चाहृत्या विभुदेति तदस्य विभुत्वरूपं ॥ठ॥ अथास्ति वृतः पञ्चदशः षष्ठस्तोमाः २८
पञ्चाहुताः संभृचः स्तोमाः सम्भृत्स्या विहृत्यास्तिन्न वंतीति तदस्ति विहृतत्त्वरूपं ॥ अस्यापि शाखोपदेशात्पूर्ववदेवार्थवा
दार्थं स्तोमवचने ॥ठ॥ यद्विश्वडितो वृद्धत्पृष्ठस्य तदेनयोः शास्त्रं वृद्धत्पृष्ठस्य विश्वडितो यज्ञस्त्रं यदेनयो विभुत्वमि
हृत्योः शास्त्रं होतुर्होत्रकाणां च भवति ॥ठ॥ अपचितिर्नामानमेकादशमारभ्याशिमरायं यावत्पन्नाष्टं इति शुक्लकेनड
ष्टुं तत्र पञ्चलक्षुत्र मात्रं पाठस्तुद्ध्यार्थंच्यवमदादेवेन लिखितं याज्ञिकैर्दृष्टसंप्रदायैर्विचार्यमिति ॥ठ॥ राष्ट्रिमरा
यावन्नाद्यकामस्य राशिश्चमरायश्च हावकाद्देसघातयज्ञोयमदीना अन्नाद्यकामस्यान्नाद्यकामयो वान्भवतः ॥
॥ठ॥ उत्तमो ह्येतो मासमत्ययाद्वात् समत्ययाद्वात् नामो ह्येतो मोनाविदन्नवतः ॥ हीणांगवांसदस्त्रं दक्षिणादद्दाति द
क्षिणादेवयज्ञेन श्रीणां गवां सदस्त्रं दद्यात् ॥ठ॥ उंसास्तु नरा उत्तरदेवयजमानेभ्यो गवां सदस्त्रं ददाति ॥ठ॥ तत्रैदि
ह्योपसदः । प्रायणीया कयश्चार्थात् ॥ अदीवीक्षितेष्टिश्च विक्तवान् ॥ इष्टकापशावश्च द्विगुणाश्च यनद्विज्ञातं ॥ठ॥ त
प्रथमद्वितीयो २ थादयनीया । तत्रामवतथायदद्यात् ॥ठ॥ यमावेतच्चीनगर्तो वा संयज्ञेयातां ॥ एवमात्रयोरत्रचीनगर्जेतानसंभ
वति ॥ठ॥ विद्यतः पाप्माने द्विषतस्त्वापडिघासमानश्च स्यपरं भवति ॥ठ॥ कयास्तु चित्रो विज्ञानो नाभिकादः स्वपाप्मानमपञ
घांसमानस्य द्विषतस्त्वापडिघासमानस्य रु भवति ॥ठ॥ कयास्तु चीयत दिदासीये वानि विज्ञाने । वाचा शोष्ठवि कल्पार्थः
२०

प्रसत्तात्यो सद्विविकल्पोन्न वति ॥ ठ ॥ आरब्धं द्विपतश्चापडिघौ समानस्य । अयमावेकादेवारब्धम पदेतुमिच्छतः ॥
आदित्याश्चह वा अंगिरसश्चास्पर्द्धंत । साध्यस्कस्यार्थवादोऽयं । आदित्याश्चांगिरसश्चाविकिल इदंसत वेतः ॥ ठ ॥ वयं पू
र्वे स्वर्गं लोकमेष्याम इत्यादित्या वयमित्यंगिरसः । स्वर्गगमनेऽदे इह विकास्पर्द्धा ॥ ठ ॥ तेऽगिरस आदित्येभ्यः । श्वो सुत्य
ः सुत्या नो यजत न इति तेषां द्वाग्निर्दं तन्नाम । तेऽगिरसः स्पर्द्धमाना आदित्येभ्यो प्रोक्तवंतः श्वः सुत्या कथं नोऽस्माकं
याजयत न इति तेषामंगिरसामग्निर्दूतो भवतु ॥ ठ ॥ न आदित्या ऊचुर्यदि वा एते पूर्वे यक्ष्यंते तत पूर्वे स्वर्गं लोकं ग
मिष्यंति । तत्रादित्या एवमुक्तवंतो यद्यंगिरसः पूर्वे यक्ष्यंति तत एते पूर्वे स्वर्गं लोकं गमिष्यंति किमत्र इत्यत आह
॥ ठ ॥ अतिनो सुरान्न विष्यंति । ततोऽस्मान सुरा अतिन्न विष्यंति इति पूर्वे स्वर्गं लोकं गमितो पायाकांक्षिणो व
भूवुः ॥ ठ ॥ उपतं यज्ञं क्रतुं ज्ञानीमयनवयं पूर्वे यजेमहीति । ते यज्ञं क्रतुमुपलनामदेयनांगिरोत्यः प्रक्रांत यज्ञेनो
पि वयं पूर्वे यजेमहीति एवमादित्या ऊचुः ॥ ठ ॥ त एते साध्याः क्रयं यज्ञक्रतुमपश्यन् । त एतं आदित्या एतं साद्यः क्रसं
ज्ञमकोद्वयज्ञतुमपश्यन् ह वं तः ॥ ठ ॥ तेनेष्ट्वा पूर्वे स्वर्गं लोकमायन् । तेन साद्यः क्रणा ऊतया गा आदित्यांगि
रोभ्यः पूर्वे स्वर्गं लोकं गतवंतः ॥ ठ ॥ तेन स्वर्गकामो यजेत । एष एव प्रयोग विधिः । शेषोऽर्थवादः ॥ ठ ॥ द्वद्वसोमः । अस्याङ्क
ः ॥ ठ ॥ रथंतर पृष्ठं नियमार्थवचनं ॥ ठ ॥ द्वद्वक्रमशस्त्रं । उक्थं पूर्वेत्र ॥ ठ ॥ अग्निष्टोमो यज्ञः ॥ संस्था नियमार्थवचनं ॥ ठ ॥

यवोर्वेरा वेदिः। यवे वज्रमिकायां तत्रस्थायां वेदिः कर्त्तव्या प्राकृतेन वप्रमाणेन। तथा च कात्यायनः। व्रीहीन्यवान्वा वपन्त्स २०
नीति॥ठ॥ यवखल उत्तरवेदिः। यत्र यवान्विगति सा उत्तरदिस्तत्र यवमर्दने यखदिमन्तितस्तान्तुर्त्तचेदित्रितत्र यवमर्द्दनय्यो
खदिमन्नितस्तौ देशमृद्र्नतीत्ति तत्रांतरे॥ठ॥ लौगलेषा यूपः। लांगलेय छियूपः कार्यः॥ठ॥ यवकलापिस्न प्रालं। यव
कलापियवसस्य स्य प्रलकस्न प्रालत्वेन कार्यः॥ठ॥ इडानस्य कलाह्वसनी वीर्यः। तस्य व यजमानस्य प्रदा वसती
प्रवीर्यग्रावद्याः॥ठ॥ हतिषु दधिवनीवाहंशे। सोमप्रवाकरथ्यु हतयो दधिपूर्स्ना प्राशेछं तत्। तच्चारोपितेषुरथ्याव
नीवाह्यंते॥ठ॥ ततोयम्पिरुदेति तेनप्रचरंति। वनीवाहितेषुहतिषु यदुत्पद्यात तनवनीतं तत्परिपक्वे सर्पिर्ङ्तंत्रा
ज्यं कार्य॥ठ॥ तेन प्रचरंतीति स्म्रष्टार्थः इतीयाः प्रासनुवादश्चायं॥ठ॥ अश्वरथः सोमप्रकौराकः। अश्वत्यक्तौरथोऽश्व
रथः। सोमप्रवक्कीति सोमप्रवाकः। तदारूढाः प्रासर्पकानुमंत्रयेयुः। योजनं ततः। सर्वविप्रलष्टान्योजनाद्वराद्धर्वेयो
जनात्॥ठ॥ अश्वादक्षिणा। प्राकृता यानिरूट्नि दक्षिणायाः॥ठ॥ स्त्रीकदीक्षणीयाः। अपराह्णे प्राप्तायापवादः॥
ठ॥ अत्यग्रेकर्माणिवर्त्तते। तस्याः स्वस्पाष्टेनेरीषदन्त्ययतो तसद्यूः कल्पाकर्त्तव्या॥ठ॥ अर्थलुप्तः प्रवर्ग्यः। अतस्ताव
मानवास्त्रवर्ग्यस्यासावः॥ठ॥ तिस्रः परा चीरुपसदः। तिस्र उपसदो न परा चीरनात्तन्नाः कर्त्तव्या इत्यभिप्रायः॥ पुरोला
शौग्नीषोमीयः। अग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने ग्नीषोमीय देवताकः पुरोडाशः कार्यः॥ठ॥ प्रवनीयकाले समानतंत्रोः

30

पशवः । सवनीयस्य पशोः काले स्थाने च योऽपि पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयअनूबन्ध्ययाः स्थाने कार्यौ ॥ मैत्रावरुण्या च वा
पयस्याया यजेत । वाशब्दो विकल्पार्थः । मैत्रावरुण्यापयस्यया प्रकृतिवद्वा नयायजेत ॥ ठ ॥ अत्र यो ऽपूर्वं प्रक्रान्तमेकन्
। अथोऽपि चपूर्वं प्रक्रान्तमनुष्ठाष्ठु एवं कुर्यात् ॥ ठ ॥ एषि वोत्तरस्य विधा । एष वोत्तरस्यापि साध्यः कस्यषड्वोक्ता एवं वि
धा विधिः प्रकार इत्यर्थः ॥ ठ ॥ स्तोमा एवान्यथा अपवादार्थं वचनं तेन दृष्टस्तोमानां तवंति । सर्वस्मिन्नदनि ॥ ठ ॥ अष्टा
दशाः पवमानाः । बहिष्पवमानमाध्यंदिनशार्त्तवाः ॥ ठ ॥ दृष्टेतीतराणि । यान्यन्यानि स्तोत्राणि तानि दृष्टस्समेका
नि रुवेति ॥ ठ ॥ स एष उक्थः प्रत्याहृतः । संस्था विशेषमाह ॥ ठ ॥ योऽग्निष्टोमेकामो यउक्थ्यतयो रुत्तयाराप्ये कामार्थे
वचनं ॥ ठ ॥ गोष्टोमो वै रावैद्दिर्त्तवनीति वाक्यशेषः ॥ ठ ॥ गोष्टोम स्वल्पः । उत्तरस्य विदित्वतीति वाक्यशेषः । गोष्टोमक
लापि स्रुवाल्लं । यवकल्पादिवत् ॥ ठ ॥ ऊर्ध्वाश्चा पोवस्तती वर्यः । ईडा नऊलीना एव ॥ ठ ॥ अथ सामप्रवाकः । ना
श्वरथो विशेषवचनात् । द्विपादेततः । यदशब्दोवित्तागवचनः । पूर्वोक्तसाधनो योऽनस्यत्तागत्रयसोमस्य
प्रवाको गच्छेत् ॥ ठ ॥ वडबा दक्षिणा । वडवाश्चैकोर्थः । पाठतायां दक्षिणायानिवृत्तिः ॥ ठ ॥ एषि वोत्तरस्य विधा । एष
वोत्तरस्यापि साध्यः कस्य प्रथमस्य साध्यः कस्य यद्विधानेनदिष्यात ॥ ठ ॥ स्तोमा एवान्यथा । यवोर्वैरावदिरित्येवमादि
के पूर्वेयोर्यदुक्तं तद्विकल्पाते ॥ ठ ॥ चतुर्विंशाः पवमानाः । त्रयोऽपि पवमानश्चतुर्विंशाः ॥ ठ ॥ दृष्टेनीतराणि । इतराणि

स्तोत्राणि हष्ट्र सोमकानि ॥८॥ स एष वाजपेयः प्रत्याकृतः । संस्था विशेषः ॥८॥ यः षोडशिनि कामो यो वाजपेये
तयोरुभयोराप्त्यै षोडशी शस्त्रं भवतीत्यभिप्रायः ॥८॥ यद्यस्य द्विषन्भ्रातृव्यो नुक्रियाया यजेत परिक्रियाय यजेत यदि
परिक्रियो क्रिया । प्रथमो नुक्रियो द्वितीयः परिक्रियः तृतीय उत्क्रिय एवमेतत्त्रयः साद्यः क्रास्तद्यदि कस्य चिद्यज
जमानस्य द्विषन्भ्रातृव्यः शत्रुरनुक्रियाय यजेत तत इतरः परिक्रियाय यजेत । परिक्रियावेद्धजुस्तत उत इतर उत्क्रियाय
जेत ॥८॥ एकत्रिकत्रिके काम्यो ब्रह्मवर्चसकामो यजेत । एकत्रिकश्च त्रिकेकश्च एकत्रिकत्रिके कोताभ्यां ब्रह्मवर्चस
कामो यजेत । द्वंद्वयज्ञो चोदने स्यात् ॥८॥ एकस्यां तिस्रष्विति प्रथमस्य स्तोत्राणि भवंति । एकस्यां तृचि स्तोत्रं गीयत इति ते
तस्ति सृष्वध्यतु । एवं द्वादशाय यास मे व प्रथमस्य स्तोत्राणि भवंति । तिसृष्वेकस्यामित्युत्तरस्याति सृषु स्तोत्रं तत एक
स्यामेवं द्वादश विपर्ययेण स्तोत्रविन्यासः ॥८॥ ताश्चतुर्विंशति स्तोत्रियाः । षट्सु स्तोत्रेषु द्वादश इतरेषु षट्सु षडे
वं चतुर्विंशति स्तोत्रियास्तत्रार्थेवादः ॥८॥ चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाक्षरैस्त्रिभिः पादैः ॥८॥ तेजो ब्रह्मवर्चसं गा
यत्री । अष्टाक्षरैस्त्रिभिः पादैः ॥८॥ तेजो ब्रह्मवर्चसं गायत्री जपात्फलावाप्तिदर्शनात् ॥८॥ तदाभ्यां तेजो ब्रह्मव
र्चसमाप्नोतीति । तदाभ्यामेकत्रिकत्रिकाभ्यां साधनाभ्यां तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति ॥८॥ उच्चकुल्मशास्त्रो । छावय्यं तो
हृच्चक्रुलुशास्त्रोन्भवतः । हृच्चकुलुमित्येतस्यां चोदनायामेतच्छस्त्रं प्रतीयते कादिकेवा उच्चक्रुलमित्येतदुक्तं ॥८॥ त्रिनिधि

दत्ति जिगीषतः ॥ अग्निजिदेकाहः ॥ आप्तिमुख्यस्तंभे उत्तमिच्छतोऽग्निवेतु ॥ ठ ॥ विश्वजिद्विश्वं जिगीषतः ॥ विश्वजिदेका-
हो विश्वं जेतुमिच्छतोऽग्निवर्ति ॥ ठ ॥ त्रिसंस्थो चतो ॥ अतिरात्रसंस्था वित्यत्ति प्रायः ॥ द्वंद्वयज्ञो द्विवचननिर्देशात्तु ॥ ठ ॥ अ-
ग्निष्टोमोऽर्ज्वाऽन्योन्यस्मिन्नत्यतिष्ठतां ॥ अवयवादस्तु इत्यर्थः ॥ ठ ॥ उक्थ्यो हैवोऽन्योन्यस्मिन् ॥ उक्थ्यस्तोत्रशस्त्रसंपन्नो
ह्येवक्तव्यो संस्थस्तुतिरवयवद्वारेण ॥ ठ ॥ अतिरात्रो हैवान्योन्यस्मिन् प्रत्यतिष्ठतामित्यनुषंगः ॥ ठ ॥ इंद्रो वै वृत्रं जिगी-
षन्यज्ञतातातनवृत्रं हंतुमिच्छन्यजेतेति प्रयोगवाक्यं विधिः ॥ शेषोऽर्थवादः ॥ ठ ॥ इंद्रो वि पृतनाजं जिगीषंस्तपस्तेऽब्रवीत्तं
यज्ञक्रतुमपश्यत्पृतनाजितं तेनेष्ट्वा पृतनाजमजयत्तेन पृतनाजं जिगीषन्यजेत ॥ पृतनाजिन्नामैकाहः ॥ पृतना-
जिन्नामैकाहः ॥ पृतनेति संग्राममुच्यते ॥ तमादिपतिर्यः स पृतनाजः ॥ अजगति द्विप्रणयोरिति स्मरणात् पृतनाजः
परः ॥ ठ ॥ इंद्रो वै सत्राजं जिगीषंस्तपस्तेऽब्रवीत्तं यज्ञक्रतुमपश्यत्सत्राजितं तेनेष्ट्वा सत्राजमजयत्तान्सत्राजं जिगीष-
न्यजेत ॥ सत्राजिं जेतुमिच्छन्यजेतेति ॥ चोदनाशेषोऽर्थवादः ॥ सत्राजः सदोजता ॥ सत्रा वै उरुष्वुतेति लिंगात् ॥ सत्येन वा जे-
ता सत्रा राष्ट्रस्य सत्यनामस्तुपाठात् ॥ ठ ॥ प्रथमाच्यदान्मध्यंदिनेषु निविद्धानानि प्रथमात पार्ष्ठिकाच्यदान्माध्यंदि-
नपुसवनेषु यथासंख्येन त्रिष्टुप्विराजि पृतनाजि सत्राजि क्रतुनिविद्धानानि कार्याणि ॥ निविद्धानानीति वचनान्माध्यं-
दुवेनत्रनिविदोऽस्तावात् ॥ ठ ॥ इंद्रो वै धनं जिगीषंस्तपस्तेऽब्रवीत्तं यज्ञक्रतुमपश्यद्धनजितं तेनेष्ट्वा धनमजयत्तेन धनं

जिगीषन्यजेत । धनजिन्नामैकाहः । तेन धनं जेतुमिच्छन्यजेतेति चोदनावाक्यशेषोऽर्थवादः ॥ ब ॥ चतुर्विंशमहः । अ- ३२
हर्वे च नं सांघातिक धर्म्यं कानि हत्यर्थः ॥ ठ ॥ इंद्रो वै स्वर्जिगीषंस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतुमपश्यत् स्वर्जितं तेनेष्ट्वा स्वरजयत्तेन
स्वर्जिगीषन्यजेत । स्वर्जिन्नामैकाहः । तेन स्वर्जेतुमिच्छन्यजेत स्वरिति स्वर्ग उच्यते । तथा निर्जयः ॥ ठ ॥ उत्सन्नयज्ञ इव वा
एष स्वर्जित् । उत्सन्नः समनुष्ठातृयेनोपरिसता प्राप्यते राज्यं श्रेष्ठं वा श्रेष्ठयज्ञः स्वर्जिदित्यपि प्रायः । उत्तानमदीदं स्तु-
तिमिन इति प्राध्मन्येनदर्शनात् । उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यद् सत्रमेधे दर्शनात् ॥ ब ॥ इंद्रो वै सर्वजिगीषंस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतुम-
पश्यत् सर्वजितं तेनेष्ट्वा सर्वमजयत्तेन सर्वजिगीषन्यजेत महाव्रतीयमहः । महाव्रतीयमहः सर्वजिन्नामैकाहः । तेन
सर्वजिगीषन्यजेतेति विधिः शेषोऽर्थवादो विध्युद्देशस्य स्तावकः ॥ ब ॥ इंद्रो वै सर्वमुज्जिगीषंस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतु-
मपश्यदुज्जितं तेनेष्ट्वा सर्वमुदजयत्तेन सर्वमुज्जिगीषन्यजेतेति विध्युद्देशः । शेषोऽर्थवादोऽस्यैव स्तावकः ॥ ठ ॥ उन्निष्ठा-
जयः महद्स्तुत्राय तस्तुष्टु दियाश्रितिस्तुत्याजा इति निविज्ञानम् । एकं मरुत्वतीयमपरं निष्केवल्यं ॥ ठ ॥ क्षांता त्यपिता उ-
दरत्नगर्तो बर्हिर्वैयाणं धूपतानि नश्यन्त्यक्षतीत दत तस्याः क्रोरूपं । उदरं उत्तर्वैयाणमिति एतान्यासु हृतीसूक्तेन तद्
तस्याः क्रोरूपं ॥ ठ ॥ इंद्रो वै त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहन् ततः उपहव्यो नामैकाहस्तस्यायं पुरा कल्पस्वरूपोऽर्थवादः कर्तव्यतावि-
ध्युद्देशस्य स्तावकः ॥ ठ ॥ अरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् । अरवोऽसुरा एवं नामानोऽसुरा मखसंज्ञका य-

32

तिसंङ्काश्वतास्मालाद्वकेभ्यो मर्केटेभ्यः प्रायच्छद्दर्पितवान् न केवलं त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमदनन्तु ॥ ० ॥ तं सर्वाणि
भूतान्यभ्यक्रोशन् । तमिन्द्रब्रह्मन्देति ऊवास वीणिथ भूतान्यभ्याक्रोशन् । तदाक्रोशपराणि बभूवुरिन्द्रः पुनः ॥ ० ॥
सा देवेभ्यः पार्श्वत इव चचार । स इन्द्रो देवेभ्यः पार्श्वतो बहिःस्थित इव चचार ॥ ० ॥ ते देवा ऊचुः युयं दिवाश्रयमेव
चरिष्यत्यस्तिनोऽसुरा न विश्यन्ति । तद्देवा एव ऋतुर्यश्चयमिदं एवं पार्श्वतश्चरिष्यत्यस्ति न विश्यन्ति नो सुराः ॥ ० ॥ उ
प तं यज्ञक्रतुं जानीमः यान्तेन सुपह्वयमहीति । उपजानीम तं यज्ञक्रतुं यान्तेनमिदं सुपह्वयमहि उपायज्ञानं संस
येसं स्टडेमदीन्यथेः ॥ ० ॥ त एतमुपहव्यं यज्ञक्रतुमपश्यस्तेनेमुपाह्वयन्त । ते देवा एतमुपहव्याख्यमेकाहं यज्ञक्रतु
यज्ञकर्म्मापश्यन्दृष्टवन्तस्तेनेनमुपाह्वयन्त समह्वेत ॥ ० ॥ तेनावरुद्धो राजा यजेत राष्ट्रमवजिगीषन् । तेन यज्ञक्रतु
नापह्वयेनावरुद्धो राज्याद्भ्रष्टो राजा राष्ट्रमवजिगीषन् राज्यं कर्तुमिच्छन्यजेत ॥ ० ॥ अह्व इव वगच्छति । अवगच्छति दे
वप्राप्नोतीत्यवानिप्रायः ॥ ० ॥ इमा उ वा पुरुतमस्य कारोर्हव्यं वीर हव्या हवन्ते य एकः इद्धव्यश्चर्षणीनामिति ह्व
तवतीनि विष्टनोयथाक्तलिंगान्यां इत राष्ट्रान्या तद्वती स्वके निष्केवल्यामरुत्वतीयया निर्विद्धान ॥ ० ॥ तदेतस्याह्व
रूपं उपहव्य स इस्य तद्वतवद्रूपं ॥ ० ॥ तमभ्यवाक्रोशन् । ह्का तथ्यापदेवेत्थता निमिदमन्याक्रोशन्न वा ॥ ० ॥ अ

नडुज्जीत तया वितत्या ग्यावालह्न्या । अग्निहुतोऽयमुपक्रमः । अनडुज्जीत ताम्रल नड्ढेत्रे उन्मातन वा पापण्डुपाङ्गल ३३
ह्मी तया वा साधुवादः । एता च्यां निमित्ता च्यां सर्वां पापीमलक्ष्मीं अग्निहुत्कार्यः । अग्निशस्यमानयाऽयेदिति
चक्रत्येतरा । अग्निहुततां च निमित्ते ॥ ३ ॥ सोऽग्निर्यः सर्वां ल्लि सवनानि प्रदत्तवान् ॥ ४ ॥ तस्याग्निः सर्वामनडुज्जीत
तां सर्वां पापीमलक्ष्मीं अग्निरददत् । तस्यैंद्रस्याग्निः सर्वामनडुज्जीत तां म्रलनड्ढत्रजीत तां सर्वां पापी[म]लक्ष्मीं अग्निसा
33 ददत् । तस्यैन्द्रस्याग्निः सर्वामनडुज्जीत तां म्रल्लीं ध्रुवा ददेतुं दग्धवान् ॥ ५ ॥ स योनड्डजीत स्याऽऽश्चे वा पापीवाग्नि
वादक्षोऽग्निहुताय ऽत तस्याग्निः सर्वामनडुज्जीत तां सर्वां पापीमलक्ष्मीं निर्दहति य एवं वेद । सोऽग्निहुताय
ऽतति विधिः । अथोऽर्थवादः । अत्रास्तां तावदाऽऽतां । य एवं विदं तस्यापि थड्डावतोऽग्निः पापीमलक्ष्मीमनडुज्जीत
तां च निर्दहति ॥ ६ ॥ यउ त्वेतेन प्र ऋतियजेता यस्मिते नेदं ह्रोमनत्रिष्टोमेनवाव्रस्त्वर्चेसकामस्य उक्थेमेन प्रति
ष्ठाकामः प्रातरनुवाकप्रकृतिर्हा रियाऽऽनां तं सर्वमाग्नेयं यथार्थस्य द्वोवचनात्प्रत्याम्नायोऽग्निमन्वेपितरमितिप्र
तिपत्प्रातरनुवाकस्य लिंगेस्मुरुन्तरयोः क्वचारग्निशब्दं कुर्वीत प्रदेवत्रेत्यकङ्कृत्यसोमस्यामति च उदृंश्चतमोषधीरि
त्यवधीयमानाग्वावीच्छु वदिति तिस्त्रोऽवयइत्यकङ्कृत्या पप्रयंतस्त्रीणिशातति प्रथमउत्तमा वाग्निर्मथनीया नामय्न

३२

तुभ्य स्वनो हविरिति प्रथमा चतुर्थी पंचमी च सवनीयानां इन्द्रं वो विश्वावदस्य मितिद्वे देवत्यानां ॥ अग्निमीळे पुरोहि
तमित्युच्यमाने त्वा ऽग्निइतमिति स प्रवस्थितानामुन्नाराश्च तस्त्रोच्छावाकस्त्वकस्य स्थाने विनियुक्तानं तरा उन्न
राश्च तस्त्रोऽच्छावाकस्त्वकस्य स्थाने तत्र वेति ॥ ठ ॥ अग्ने दिव इतियाज्या ऽज्यस्या अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेता इतियाज्या अ
स्य प्राकृता या निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ॥ ठ ॥ उपप्रयाज्यामयं पत्तिरग्निकस्त्वज्यामिनेयारूपछिरग्निर्हेत्राणि प्रयैन्नसुतस्या
न्नध्यतवृत्तायेति प्रउगन्दृचानि । उपप्रयाज्यामयोगिर इति वायव्यस्य स्थाने रुचः । एभिरान्नमिन्द्रवो गिर इत्येवं द्वावायवस्य क
स्त्वज्यामिः ॐनानामिति मित्रावरुणस्य नयारूपछिरस्वा इत्याश्विनस्य अग्निर्हेत्राणि ऊघ्नदित्यैन्द्र अग्ने सुतस्य पीतय
इति विश्वादेवस्य । अग्ने ध्वतव्रतायेति सारस्वतस्य इत्येतानि प्रउगन्दृचानि ॥ ठ ॥ अग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति यद्भति । अग्ने
विश्वेभिरग्निभिरितियाज्याया प्रउगशस्त्रे तेयड्भति । प्राकृता या निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ॥ ठ ॥ कस्त्वज्यामिः कया तत्र
न अंगिर इति स्तोत्रियानुरूपानुरूपो मित्रावरुणस्य । कस्त्वज्यामिडीनानामिति स्तोत्रियः । कयातत्र न अंगिर इत्यनुरूप
: ॥ ठ ॥ विपरीतौ तु माध्यंदिने मित्रावरुणस्य वमाध्यंदिने सवने एतावेव स्तोत्रियानुरूपो विपर्यस्तौ भवतः ॥ ठ ॥ अ
ग्निर्हेत्राणीति ब्राह्मणाच्छंसिनः । अग्निर्हेत्राणि ऊघ्नदित्यस्तोत्रियानुरूपो ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः । अग्निर्हेत्युच्छा
वाकस्य । अग्निर्हेताद्वोदिवः ककुदित्येता स्तोत्रियानुरूपो अच्छावाकस्य भवतः ॥ ठ ॥ अर्चतस्त्वेति मित्रावरुणस्य । अर्चे

तस्मादेवा मरुद्गाच्य तस्य कामे त्रावरुणस्य भवति॥ ठ॥ उत्तरं ब्राह्मणाच्छंसिनः। अर्चंतस्त्वाच्य तस्योत्तरं ब्राह्म ३४
णाच्छंसिनो भवति॥ ठ॥ अग्न घृतव्रतायेति षट् लच्छावाकस्य। अग्ने घृतायत इत्येताः षट् लच्छावाकस्य भवंति
॥ ठ॥ उत्तरमरुत्वतीयं यदस्य। उत्तरमरुत्वतीयग्रहस्य याज्यानुवाक्ये भवतः॥ विशोविशो वस्त्वमग्ने यज्ञानामि
ति प्रतिपदनुचरौ मरुत्वतीयस्य। विशोविशो अतिथिमिति प्रातिपदस्तृचः। त्वमग्ने यज्ञानामित्यनुचरः। एतौ
34 मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ॥ ठ॥ अग्ने याह्यग्निभिः प्र वो यह्वमिति प्रगाथौ। इंद्रनिहवैव ब्राह्मणस्पत्ययोस्त्वा
ने॥ ठ॥ अग्निनमामस्थितं त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिरित्येकपातिनीनां। अग्निनमामस्थितं सेद्दिदीपः त्वमग्ने प्रथमो अं
गिरा ऋषिः प्रत्नात्विवत्स्वा इत्येता एकपातिनीनां स्थाने॥ ठ॥ अग्ने सहस्वं दितिनि विद्धानं। अग्ने सहस्वेषदतपारुतडा
इत्येतं निविद्धानं भवति मरुत्वतीयशास्त्रे॥ ठ॥ उत्तमायाज्या। इर्वाकस्य सूक्तस्योत्तमायाज्या भवति। पादिनो अग्न
एकया पादिनो अग्ने रक्षस इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ निष्केवल्यस्य। पादिनो अग्न इत्येकयेति स्तोत्रियः प्रगाथः
पादिनो अग्ने रक्षस इत्यनुरूपः प्रगाथः। एवं निष्केवल्यस्य तौ भवतः॥ ठ॥ व्रते अग्ने हविष्मतीमिति धाय्या। व्रते
अग्ने हविष्मतीमियमीति धाय्या कर्तव्या॥ ठ॥ एना वो अग्निमिति प्रगाथः। एना वो अग्निं नमसेति धाय्यानंतरः प्र
गाथो भवति॥ ठ॥ यथाहोतरिति निविद्धानं। यथाहोतर्मनुषो देवतातेति निविद्धानं कार्यं॥ ठ॥ अग्निर्नर इति या

२४

ज्या॥ अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति याज्यान्तवति॥छ॥ अग्निमग्निं वो अध्रिगुमग्ने जरितरिति स्तोत्रियानुरूपौ प्रग
थौ ब्राह्मणाच्छंसिनः॥ अग्निमग्निं वो अध्रिगुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः॥ अग्ने जरितर्विश्पतिरित्यनुरूपः प्रगाथः
॥ एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनोन्तवतः॥छ॥ अच्छा नः शीरशोचिषमित्यच्छावाकस्य। स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण प्रगाथावच्छावा
कस्यान्तवतः॥छ॥ अग्ने विवस्वद्भ्रमयेदृदपतिस्त्वमिन्द्र प्रथाडय्यन्तु इवे प्रगाथाः॥ एते मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्य
च्छावाकानां क्रमेण प्रगाथान्तवति॥छ॥ यज्ञस्य होतरिति चत्वारि सूक्तानि तेषामेव क्रमेण यज्ञस्य होतरित्यादीनि अन्तव
ति॥छ॥ उत्तमा तिर्यज्ञति। तएव मैत्रावरुणादय स्तेषामेव सूक्तानामुत्तमास्तिसः क्रमेण यज्ञति याज्या उत्तमाः
ऊर्ध्व तीत्यर्थः॥छ॥ अग्नन्म महेत्यादित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्योत्तरा याज्या। एतत्त्वादित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्या यज्ञेऽन्त
वतः॥छ॥ ऊर्ध्व ऊषुणोऽध्वरस्य होतरिति नवोऽन्नीयमानेत्यः। एतास्त्रीयमानेभ्योऽनुब्रूयात्॥छ॥ उत्तरे द्वारि या
ज्ञनस्थानवत्या द्वेद्वारियो जनस्य स्थाने नवतः॥छ॥ ग्रामयत्रता वै यवहृति सप्त प्रस्थिता नो॥ ग्रामयत्रता वैयवइत्या
ज्याः सप्तप्रस्थितानां याज्यानवंति॥छ॥ एतिप्रहोतेति सावित्रग्रहस्य पुरोनुवाक्यान्तराया ज्या। एतिप्रहोतेति पुरो
नुवाक्या अस्याएवोत्तरा याज्या सावित्रग्रहस्य॥छ॥ इयं तत्तनयस्य श्वेन्नवति प्रतिपदनुचरो वैश्वदेवस्यान्तवतइति
वाक्यशेषः॥छ॥ त्वमग्ने द्रविणोदा रइतितिसः सावित्रस्य स्थाने नवतीति वा[illegible]शेषः॥ आर्तवस्याग्नरास्तिसः॥ प्र

वीयान्नात्र्य एव उत्तरा स्मिन्स्व आग्नेवस्य ॥ठ॥ चतस्रो द्यावापृथिवीयस्याग्नेर्विश्वस्मिन्स्य उत्तरा श्रुतस्तत्र चोद्या
वापृथिवीयस्या ग्नायक्रमेण ॥ठ॥ प्रत्नादितो विश्वादेवस्य च मन्त्रे द्रविणोदा इत्यस्याः श्वीः षड्ढश्च देवस्य
भवंति ॥ठ॥ अबोधि जार इति वायव्यायाः अबोधि जार उषसामुपस्थादिति वायव्यायाः स्थाने भवति ॥ठ॥
उषस्वस प्रथमस्तममिति सुद्धपत्न्यो स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ॥ठ॥ समिद्धो अग्निर्दिवीतिति स्व एकपाति
नीनां समिद्धो अग्नि दिवि शोचिरश्रेदितिति स्तो भवंत्येकपातिनीनां स्थाने ॥ठ॥ तदद्य वाच इति पंचडनीया
याः पंचडनीयायाः स्थाने तदद्य वाच इति भवति ॥ठ॥ यज्ञेन वर्द्धत तति याज्या यज्ञेन वर्द्धत जातवेदसमि
ति याज्या अत्र न यायज्ञ इति होता परितोषितव्यात् ॥ठ॥ अग्नि प्रवर्ते ते तिष्ठ तस्य स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ॥ठ॥
वो० उत्तरा सोमस्य पाठक्रमेयोत्तरा सोमस्य स्थाने भवति ॥ठ॥ आवो राजानमिति राज्ञाः एषा राज्ञा स्थाने भवति
॥ठ॥ आनो यज्ञं दिविस्पृशमानो यज्ञं दिविस्पृशमानो वायवित्यग्निष्टोमसाम्नस्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ आनो
यज्ञं दिविस्पृशमिति स्तोत्रियः प्रगाथः आनो वायो मदे तन इत्यनुरूपः प्रगाथः एतो अग्निष्टोमसाम्नः स्थाने भव
तः ॥ठ॥ नित्यो वा वाशब्दो विकल्पार्थः नित्यो वा स्तोत्रियानुरूपौ भवतः नित्यौ प्रस्ततावुच्येते ॥ठ॥ त्र्यस्त्र मन इत्याप
द्विशीयानां पुरुस्त्व मन्सधिष्ठ वोत्यतास्मिन्नाग्नाप्यो द्विशीया स्थाने भवंति ॥ठ॥ तं देवा बुध्नइति विश्वदेव्याः तं देवा बुध्नेरजा

मः सुदेससमिति विश्वादेव्याः स्थाने उत नो द्विर्बुध्न इत्येतस्याः ॥ ठ ॥ इमम्नू षु वो अतिथिम् उषर्बुधमिति च तस्या देवानां प
त्नीनां राकायाश्च । एतासां च तस्त्रणां प्रथमेद्धे देवानां पत्नीनां स्थाने उत्तरद्धे राकायाः स्थाने ॥ ठ ॥ ऊर्ध्व वः सुद्यो त्मानमिति
ति स्रोद्दर पंक्तीनां ॥ ठ ॥ ऊर्ध्व वः सुद्यो त्मानमित्येतास्तिस्रोः ऽद्दर पंक्तीनां स्थाने ॥ ठ ॥ त्रिष्टुद्दीनमिति तिस्रः ऽपे त्रीणां । त्रिष्टु
द्दीनं सप्तरश्मिस्तृणीष इत्येतास्तिस्रः ऽपित्रीणां स्थाने ॥ ठ ॥ कथा त अग्नेशुचयन्त आयोरिति तिस्रो यामीनां । कथा त अग्ने शुच
यन्त आयोरित्याद्यास्तिस्रो यामीनां स्थाने न भवंति ॥ ठ ॥ मथीद्यदीमिति तिस्रः स्वादुक्षिलीयानां । मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वे
त्येतास्तिस्रः स्वादुक्षिल्लीयानां स्थाने ॥ ठ ॥ उत्तरयोरुत्तरा । मथीद्यदीमिति तिस्र त्यउत्तर उत्तरयोः स्थाने ॥ ठ ॥ एवाग्निर्गोत
तमेत्ति रिति परिधानीया । एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावेति परिधानीया कार्या ॥ ठ ॥ यदेष्टविकृतेषु तिष्ठादरी तनु सुद्दीति
ति विद्धाने ग्रहाणां विकरपक्षे उक्तो धर्मस्तस्याग्नेयाग्रहा न भवंति । आग्नेय्यः पुरारुचः सर्वमाग्नेयमहरित्येतस्मिन्पक्षे
अविकृतेषु ग्रहेषु यः पक्षे तर्हि कारः स भवति । तिष्ठादरी रथ आयुञ्जमानेति मरुत्वतीयं । तनुषु द्वियो अस्तिन्त्वो ऽइ
ति निष्केवल्यं नियमत एते नि विद्धाने न भवतः ॥ ठ ॥ अनड्वान्हिरण्यं वा दक्षिणा । वा शब्दो विकल्पार्थः । अनड्वान्दक्षिणा हि
रण्यं वा दक्षिणा ॥ ठ ॥ एतद्याग्यरूपं । अनड्वान्ग्नेः रतसं वि हिरण्यमित्यर्थवादात् ॥ ठ ॥ उद्धाय चाग्निष्टोमः । परिसामाय
ग्निष्टुतं ततो ऽग्निष्टोमः कर्तव्यः ॥ ठ ॥ आदद्वा एषमग्नावं यो देवतान्या द्वभ्यात्ययो ऽग्निष्टुता यजते उद्धाय चाग्निष्टोम इत्य

स्यावश्यकर्तव्यतार्थोऽर्थवादः । उक्तश्चछेदने इत्यस्याग्नेर्वैरस्यलतिरूपं । आहुश्चाते सर्वाभ्यो देवताभ्य उच्छिद्यतइत्य
ग्निराग्नेयोऽग्निष्टुता यजेत सर्वाग्नेयेन । तस्मादवश्यं तेनाग्निष्टोमः कार्यः ॥ ८ ॥ इंद्रो यद्बलकामस्तपस्तप्त्वा तं यज्ञक्रतु
मपश्यदिंद्रस्तुतं तेनेष्ट्वा बलमाप्नोति तेन बलकामो यजेत । इंद्रस्तुन्नामैकादशेन बलकामो यजेतेति विधिः । शे
षोऽर्थवादोऽस्यैवस्तुत्यर्थः ॥ ९ ॥ इंद्रास्तीत्याद्याकारनिविद्धानेतदेतस्याक्नोरूपं । इंद्रसोमं सोमयत इंद्रस्तवेति एतेयदावि
कारपिवचनादेवमेव विकारान्तावातु ॥ १० ॥ सूर्यो हतेजस्कामस्तपस्तप्त्वा तं यज्ञक्रतुमपश्यत्सूर्यस्तुतं तेनेष्ट्वा तेजआ
प्नोति तेन तेजस्कामो यजेत । सूर्यस्तुन्नामैकादतेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना । शेषः पुराकल्पस्वरूपोऽर्थवादो विधि
शेषत्वेनार्थवानु ॥ ११ ॥ सूर्यास्तीत्याद्याकारनिविद्धानेतदेतस्याक्नोरूपं । इमा उ त्वा पुरूतमस्येंद्र स्तवेत्येते । तस्यासौ यौ
यदाप्तवंति । असौ यः पुरो रुचः । सर्वसौर्यमदरितिशातपथवचनात्तेषामेवायं विकारोनास्माकं शास्त्रे सुवचनात्त
वानु ॥ १२ ॥ विश्वेह देवाः प्रजापतिकामास्तपस्तप्त्वा तं यज्ञक्रतुमपश्यन्विश्वेदेवस्तुतं तेनेष्ट्वा प्राजायंत तेन प्रजाप
तिकामो यजेत । विश्वदेवस्तुन्नामैकादशेन प्रजापतिकामो यजेतेति विध्युद्देशः । शेषोऽस्यैव स्तावकोऽर्थवाद
ः ॥ १३ ॥ इम उ त्वा पुरूतमस्य ह्येषामइंद्रइति निविद्धानेघातये वरुणं मित्रमिंद्रं मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषेति वैश्वदेवा
न्नित्याद्याकारे निविद्धानेतदेतस्याक्नोरूपं । यद्दविकारपिनशास्त्रोत्तरकल्पनावचनात्तावातु ॥ १४ ॥ गौतमो ह ब्रह्म

वर्चसकामस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतुमपश्यज्ज्ञातमस्य चतुरुत्तरस्तोमं तेन ब्रह्मवर्चसमाप्नोत्तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजे
तेति विधिः शेषोऽर्थवादः ॥ठ॥ चतसृषु त्रिवृद्बहिष्पवमानः । चतसृषु स्तोत्रियासु त्रिवृद्बहिष्पवमानो भवति ॥ठ॥ अष्टास्व
ष्टास्वाज्यानि । होतुर्होत्रकाणां चाष्टास्वष्टासु स्तोत्रियास्वाज्यानि भवन्ति ॥ठ॥ द्वादशसु माध्यंदिनः पवमानः ॥ द्वादशसु
स्तोत्रियासु माध्यंदिनः पवमानो भवति ॥ठ॥ षोडशसु षोडशसु पृष्ठानि । होतुर्होत्रकाणां च पृष्ठानि षोडशसु भवन्ति
॥ठ॥ विंशत्यामार्भवः पवमानः । विंशतिसंख्यासु स्तोत्रियास्वार्भवः पवमानो भवति ॥ठ॥ चतुर्विंशमग्निष्टोमसाम । च
तुर्विंशस्तोत्रियात्मकमग्निष्टोमसाम भवति ॥ठ॥ साम्नां तरूक्ष्णः ॥ साम्नां तरूक्ष्णो यो विकारः स ज्ञेयः ॥ठ॥ पञ्चदशा
रदीयः । इदानीं वक्ष्यमाण इति वाक्यशेषः ॥ठ॥ मरुतो ह्यग्रेऽनपिसोमपीथा आसुः । तद्यत्रेन्द्रं मरुतः पुपुवुस्तेनानिन्द्रः
सोमपीथमन्वानेडे । मरुतः पुराग्रेऽनपिसोमपीथा अस्तत्सोमपानादित्यर्थः । एवंरूपा आसुः । तद्यत्रेन्द्रं मरुतः पुपुवु
स्तेनानिन्द्रः सोमपीथमन्वानेडे अन्वानक्षवान् । पुपुवुरिति पवमानमिन्द्रस्य कृतवन्तो निमित्तं ॥ठ॥ स योऽनपिसोमपी
थः स्याद्यो वा मरुतां सलोकतां सायुज्यमीप्सेत सोऽनेन यजेत । स इति वाक्यशरणार्थमुद्देशो भवति निर्देशोऽस्य नपिसोमपीथ
: पितापितामहो वा यस्य सोमं न पिबतु । यश्च मरुतां सलोकतां सायुज्यमिच्छेत् सोऽनेन यजेत ॥ठ॥ पञ्चोक्षाणः पञ्चशार
दो मरुद्भ्यः । आद्धितास्य रतितस नवनीयस्योपालंभ्याः ॥ पञ्चशारदीये धर्मविशेषः । पञ्चोक्षाणः वृजननकामथोऽग्नेन्द्राहः

पेचशारदः पंचवर्षाणिमरुद्भ्यः प्रोक्षिताश्चरंति तच्चाकपवमानान्यत्र निरुंध्यात षष्ठे शारदिस्तवनीयस्योपालंभ्या ३९
:कर्तव्याः॥ठ॥ऋषिस्तोमाः। वक्ष्यमाणाउच्यंतइति वाक्यशेषः॥ठ॥गोतमोदब्रह्मवर्चसकामस्तपस्तप्त्वेतंयज्ञक्रतु
मपश्यत्। ऋषिस्तोमसंज्ञं। ऋषिणानुष्ठितत्वात्प्रशस्ततास्तोच्यात॥ठ॥ तेनेष्ट्वाब्रह्मवर्चसमाप्नोत्। ततनऋतयागोगोतम
ऋषिर्ब्रह्मवर्चसमाप्तवान्॥ठ॥ततनब्रह्मवर्चसकामोयजेत। उपरितनेःप्रचन्निःसर्वधेष्टप्रत्येकफलश्रवणेछ्विति।
नरद्वाजेदबलकामस्तपस्तप्त्वेतंयज्ञक्रतुमपश्यत्। नरद्वाजऋषिःकिलबलार्थीतपउपमदादिकृत्वाएतंयज्ञक्रतुंदृष्ट
वान्॥ठ॥तेनेष्ट्वाबलमाप्नोत्। प्राप्तवान्॥ठ॥ततनबलकामोयजेत। विधिरयंशेषाफलस्तुतिः॥ठ॥अत्रिर्दप्रजापतिका
मस्तपस्तप्त्वेतंयज्ञक्रतुमपश्यत्। दृष्टवान्साध्यसाधनसंबंधेनज्ञानवानित्यर्थः॥ठ॥ततनेष्ट्वाप्रजायत। अत्रिःप्रजात
वान्किलः॥ठ॥ततनप्रजापतिकामोयजेत। प्रजापतिकामोऽत्राधिकारी॥ठ॥वसिष्ठोदान्नाद्यकामस्तपस्तप्त्वेतंयज्ञक
तुमपश्यत्। स्तुतितउपलब्धवान्॥ठ॥ततनेष्ट्वान्नाद्यमाप्नोत्। प्राप्तवान्वसिष्ठः। ततनन्नाद्यकामोयजेत। अन्नाद्यकामस्या
यंत्नवतीति॥ठ॥जमदग्निर्दपशुकामस्तपस्तप्त्वेतंयज्ञक्रतुमपश्यत्। जमदग्निर्नामऋषिःस्वकिलविशिष्टेनतपसापा
शुकामःसन्नेतंयज्ञक्रतुमपश्यत् दृष्टवान्। साध्यसाधनसंबंधेनज्ञातवानित्यभिप्रायः॥ठ॥ततनेष्ट्वापशूनमाप्नोत्। प्रा
प्तवान्॥ठ॥ततनपशुकामोयजेत। अन्योपियःकश्चित्पुरुषःपशुकामःस्यएतंयज्ञंक्रतुंदृष्टंकयजेतेतिचोदना॥ठ॥प्रजाप

त्ति दि प्रजापतिकामस्तपस्तप्त्वेतं यज्ञक्रतुमपश्यत्। प्रजापतिर्देवता विशेषः सकिल प्रजाकामसंस्तपोनुष्ठानेन व्रत्नना
मावादेतं यज्ञक्रतुमुपालब्धवान्॥ठ॥ तेनेष्ट्वा प्रजायते। प्रजा वा नजायत॥ठ॥ तेन प्रजापतिकामो यजेत। अन्योपि
यः कश्चिदधिकारी॥ठ॥ दृष्ट्वादान्यनुष्टुर्वे। यएते ऋषिस्तोमा उक्ताः षट् ते षुपाठानुष्ठेर्वं दृष्ट्वादानि नवेति॥ठ॥ व्रा
त्यस्तोमाः इत उत्तरं वक्ष्यत इति वाक्यशेषः॥ठ॥ वसवो दस्वर्गकामास्तपस्तप्त्वा तान्यज्ञक्रतूनपश्यन् व्रात्यस्तोमान्
।वसवो देवता निरतिशय प्रीतिस्वर्गप्रीतिलाषिणस्तपस्तप्त्वा व्रात्यस्तोमानपश्यन्॥ठ॥ तैरिष्ट्वा स्वर्गमायुः। ते व्रात्य
स्तोमैः एतया गा वसवः स्वर्गाशाः॥ठ॥ तैः स्वर्गकामो यजेत। यः कश्चित्त्रैवर्णिकाधिकारी॥ठ॥ मित्रावरुणयोरश्विनो
र्वसूनां मरुतां विश्वेषां देवानां॥ मित्रावरुणयोर्व्रात्यस्तोमः एवंसंज्ञकः क्रतुः। तेन समस्तेन वपदहयेन संज्ञायथेज्ञाग्न्या
:उत्थायमितित्रे अश्विनोर्व्रात्यस्तोमः। एवंसंज्ञकः क्रतुः। वसूनां व्रात्यस्तोमः। एवंसंज्ञकः क्रतुः। विश्वेषां व्रात्यस्तोमः। ए
वंसंज्ञकः क्रतुः। देवानां व्रात्यस्तोमः। एवंसंज्ञकः क्रतुः। एवमेते षड्व्रात्यस्तोमाः। स्तेषां शास्त्रे वक्ष्यन्त उच्यते। सहस्त्रा
त्त्वष्टाहुस्वेत यथासंख्येन पूर्वव्याख्यायः॥ठ॥ उक्तोतिरतिरात्रः वक्ष्यमाण उक्तोतिनाम क्रतुः। सोतिरात्रसंस्थो भवति। न
ष्ठेषव्रं नाये वक्ष्यमाणवादः॥ठ॥ इन्द्राविष्णू स्वर्गकामौ तपस्तप्त्वेतं यज्ञक्रतुमपश्यतां तमुक्तोतिः। इन्द्राविष्णू महता
तसा एते यज्ञक्रतुमुक्तोति संज्ञकमपश्यतां। तेनेष्ट्वा स्वर्गलोकमुदाक्रमतां। तेनोक्तोतिनेष्ट्वा ताविन्द्राविष्णू स्वर्गलो

कश्चुस्तुत्या ऋमतां ॥ ८ ॥ तेन स्वर्ग्यकामो यजेत । अयं फलसंबंधेन कार्यः फलश्रवणात् । इतरे तु फलाश्रुतेर्व्रात्य ३८
ता स्युहेत्य ॥ ८ ॥ इमा उ त्वा पुरुतमस्य त्याग्नेय इदंति ति विज्ञानं । इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति मरुत्वतीयं । आग्नेय इंद्रा
ग्निहूमाये इति निष्केवल्यं । एतानि विज्ञानरूपवतः ॥ ८ ॥ प्रहृष्टागं विष्णुमग्निं पुरंधिं हवेऽजीषि विष्णुना सचान इति वि
ष्णुन्यंगे तदेतस्याङ्गो रूपं । विष्णुन्यंगे विष्णुलिंगा इत्यर्थः । विष्णुर्विस्वर्ग्यकामा वित्यकेदेशलिंगितेदेतस्याङ्गो रूपं ॥ ८ ॥
मित्रावरुणयोरश्विनोर्वसूनां मरुतां साध्यानामाप्त्यानां विश्वसृजां चूतङ्गतां ज्येष्ठानां मध्यमानां कनिष्ठानां च ॥ मित्रा
वरुणयोरश्विनोर्व्रात्यस्तोमः । वसूनां व्रात्यस्तोमः । मरुतां व्रात्यस्तोमः । साध्यानां व्रात्यस्तोमः । आप्त्यानां व्रात्यस्तोमः । विश्व
सृजां व्रात्यस्तोमः । ज्येष्ठानां व्रात्यस्तोमः । मध्यमानां व्रात्यस्तोमः । कनिष्ठानां व्रात्यस्तोमः । एवमेतद्दश व्रात्यस्तोमाः । प्रा
श्विनार्थं प्रत्येकं कर्तव्याः ॥ ८ ॥ चतुर्दश स्तोमः । चतुर्दश स्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ॥ ८ ॥ विपथ्युः सप्रतोदः सेषु
धन्वा दक्षिणा । विपथ्युरिति विलंघयत्रस्तुग्रवानाजी स्तोहन्चक्रः स प्रतोदः स प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणक
निताव ता विशिष्टारथः । अन्यदश्वादिकं न भवति । सेषुधन्वा सह इषुणा धन्व यस्मिन्नसौ सेषुधन्वा धन्वशब्देन का
र्मुको धनुः पर्यायः ॥ ८ ॥ एतेषां देवगणानां समूल्हा हृदाराज्ञा हुस्रे । एतेषां देवगणानां व्रात्यस्तोमानां समूल्हा हृदाराज्ञा
हुस्रे । एतेषां देवगणानां व्रात्यस्तोमानां समूल्हो भवति । समूल्हं प्रदक्षिणं व्यूल्हं निरूढमित्यर्थः ॥ ८ ॥ व्रात्यस्तोमानां । एवमेव स्तो

मदक्षिणाशास्त्रं यत्तु षड्विंशकं ॥ ठ ॥ नवानां नाकसदां चातुर्वीक्रमेस्तोत्रदक्षिणाशास्त्रं च नाकसदो नामा
पारनवयज्ञाः । न तेषु ब्रात्यस्तोमशब्दः । तेषामपीदमेव स्तोत्रदक्षिणाशास्त्रं ते च शाखान्तरीयाः ॥ ठ ॥ चषा
लमुखतरस्तुपुरोलाशवनिष्टुसवब्रह्मसवक्षत्रसवऋभिसत्वोषधिसावोदनिसववनस्पतिसवानां च । चषा
लमुख एकः प्रथमः । तरस्तुपुरोलाशो द्वितीयः । वनिष्टुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवश्चतुर्थः । क्षत्रसवः पंचमः । ऋ
भिसवः षष्ठः । उपधिसवः सप्तमः । ओदनसवोऽष्टमः । वनस्पतिसवो नवमः । कनस्विद्योमे नशाखान्तरीयाण्येता
नि । एतेषामपि कृतेनांशुर्वे चतुःस्तोमदक्षिणाशास्त्रं ॥ ठ ॥ प्रजापतिर्है परमेष्ठी प्रतिष्ठाकामस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतु
मपश्यद्दशममहस्तेनेष्ट्वा प्रत्यतिष्ठत । प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्नुवान् ॥ ठ ॥ तेन प्रतिष्ठाकामो यजेत । यः कश्चि
दधिकारी । ऋतुस्तोमप्र अनेन तरस्तुध्नुयात ॥ ठ ॥ ऋतवो ह स्वर्गकामस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतुमपश्यन् षड्रात्रं ऋतुस्तोमा
नां नामानिवर्चनाक्षरेण । स्तुत्यार्थोऽर्थवादः । षडेतत्तत्त्वंतीति प्रदर्शनार्थं च ॥ ठ ॥ त्रिरिष्ट्वा स्वर्गमोप्नुः । विध्य
र्थोऽर्थवादः ॥ ठ ॥ तेः स्वर्गकामे यजेत । प्रत्येकमदः । शास्त्रवचनात् । एवमुक्तत्वरप्यपि द्रष्टव्यः ॥ ठ ॥ मासस्तोमा
ः । वक्ष्यमाणा अन्नाद्यकामस्य तत्रायमर्थवादः ॥ ठ ॥ मासा ह्यन्नाद्यकामास्तपस्तप्त्वैतान्यज्ञक्रतूनपश्यन्द्वादश

शतेरिष्ट्वान्नाद्यमापुः। उक्तोर्थवादः॥ब॥ ततरन्नाद्यकामो यजेत। फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत्॥ढ॥ ३८
अर्द्धमासास्तोमाः। उक्ताः॥ब॥ अर्द्धमासा हि अन्नाद्यकामास्तपस्तप्त्वा तन्न्यगच्छन् न पश्यन् चतुर्विंशतिरेवं सं
ख्याकार्द्धमासस्तोमाः॥ढ॥ ततरिष्ट्वान्नाद्यमापुः। अर्थवादोयं स्तुत्यर्थः॥ब॥ ततरिष्ट्वान्नाद्यकामो यजेतफ
लार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यं॥ब॥ नक्षत्रस्तोमाः। उच्यंत इति वाक्यशेषः॥ब॥ नक्षत्राणि हि तेजस्कामानि तपस्त
39 प्त्वा तान्यगच्छन् न पश्यन् सप्तविंशतिं ततरिष्ट्वा तेजस्ते आपुः तेजस्कामो यजेतेति नक्षत्रस्तोमैस्तेजस्कामो य
जेतेति विधिः। शेषोर्थवादः॥ब॥ अहोरात्रस्तोमाः। उच्यंत इति वाक्यशेषः॥ढ॥ अहोरा न्नाद्यकामेस्त
पस्तप्त्वा तान्यगच्छन् न पश्यन् सप्तविंशतिशतानि ततरिष्ट्वान्नाद्यमापुः अर्थवादोयं विधिस्तावकः॥ढ॥
ततरन्नाद्यकामो यजेत। विधिरयं॥ढ॥ मुहूर्तस्तोमा वक्ष्यंत इति वाक्यशेषः मुहूर्ता हि अन्नाद्यकामास्त
पस्तप्त्वा तान्यगच्छन् न पश्यन् द्वाशसहस्राण्यष्टौ च शतानि। एतावंतः स च स्मर मुहूर्त्ता भवंति। तावत्संख्या
कास्तेषां स्तोमाः॥ब॥ ततरिष्ट्वान्नामापुः। विधिपरो चनार्थो फलस्तुतिः॥ढ॥ ततरन्नाद्यकामो यजेत। ए
तावान् विधिः। शेषोर्थवादः॥ढ॥ निमेषस्तोमाः। अनंतरा एव वक्ष्यमाणा उच्यंते॥ब॥ निमेषा हि क्षितिमाभुका
मापस्तपस्तप्त्वा तान्यगच्छन् न पश्यन् द्वाशायुतान्यष्टौ च सहस्राणि ततरिष्ट्वा क्षितिमापुः। स्ते रक्षितिकामो यजेत॥ ततर

न्नाह्निति कामो यजेतेति विधिः। ग्राघस्तुतिरूपोऽर्थवादः। सव स्मारए तावन्तो निमेषा भवन्ति। शुद्धनीरवदग्नित्रिशैण्यं
ते॥ठ॥ ध्रुंसिस्तोमाः उर्ध्वं तदिति विशेषः॥ब॥ ध्रुंसायाद्दानंतकामास्तपस्तप्त्वा तान्यज्ञक्रतून पश्यच्छ्रुत्वा प्रयुतान्यष्टा
चत्वारिंशता निमेषा एव दग्नान्निर्गएण्यं ते। एषां सेवस्मारध्रुंसी नो संख्यातं भवति॥ठ॥ ततिरिष्टानंतमापुः। अर्थवादोऽयं॥
॥ब॥ तेरनंतकामो यजेतेति विधिरेषः। न्योऽर्थवादौ दस्ताव कोऽस्य॥ठ॥ दिशां स्तोमः। उत्तर॥ब॥ दिशोद्दानंत
कामास्तपस्तप्त्वा तान्यज्ञक्रतून पश्यच्छ्रुत्वा राक्षैरिष्ट्वानंतमापुस्तेरनंतकामो यजेत। चतुर्णां दिशां चत्वारस्तोमाः ते
रनंतकामो यजेतेति विधिरन्योऽर्थवादः॥ठ॥ अवांतरदिशां स्तोमाः। अवांतरदिशोद्दानंतकामास्तपस्तप्त्वा तान्य
ज्ञक्रतून पश्यच्छ्रुत्वा राक्षैरिष्ट्वानंतमापुस्तेरनंतकामो यजेत। दिक्स्तोमवद्व्याख्या॥ब॥ तए ते द्वंद्वध्वंतरपृष्ठाः स्युः
। एतसर्वे द्वंद्वध्वंतरपृष्ठा भवंति॥ब॥ एकादिकशस्त्राः। एकाहिके शस्त्रे येषु ते तथोक्ताः॥ठ॥ कयाशुभीयतद्दिदा
सीवानि विद्वाने। एतवानि विद्वाने विशेषरूपे भवतः॥ठ॥ दिक्षु दिशांस्तोमा अवांतरिक्ष्ववांतरदिशां मवांतरदि
शां दश नियमोऽयं द्विरभ्यासो द्वंद्वसमाचारस्तदनुष्ठानमाप्नुवंति भवतीति॥ब॥ इति शांखायन [illegible]
ध्यायः समाप्तः॥ठ॥ अत्राध्याये किंचित्तु स्फुटं किंचित्किंचिद्विलंबेद हं हितं तस्यमनीषिकयाप्तं रितमक्तिस स्फुटा
र्थविस्पष्टव्यपचारणीयं॥ठ॥ ॥ठ॥ठ॥ ॥ठ॥ इति॥ठ॥ मंगलं महा श्रीः॥ शुभं भवतु॥ ब मं ग त्नमस्तु॥ठ॥

एवमुदङ्ङित्युच्यते। तच्च गोतममिपरिगृह्यते। सप्तदश गवां शतानि ददाति गायत्रेणानेनात्र पंचवर्षीयास्तु ४१
गोरूपेषु प्रतिवयसं सप्तदश एवमेतत्पंचसप्तदशा देयाः। अनेन विशेषेण यं। कुरुवाजपेयमित्युच्यते॥ ठ॥ वा
जपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवः॥ वाजपेयेनेष्ट्वा यं गागिलब्रह्मणः क्वापत्ययः॥ ठ॥ लेडस्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य चान्ति
दानानुष्ठानेफलश्रवणात्॥ ठ॥ राज्ञो विवाडप्ययस्तेजो ब्रह्मवर्चसं बृहस्पतिसवः। रोदात्मत्य वरोदः सर्वत्रान्ती
षुः॥ ठ॥ तन्नेडस्मिन्ब्रह्मवर्चसे प्रतितिष्ठति। यद्बृहस्पतिसवेनेत्युच्यते॥ ठ॥ बृहत्सामः। अस्मिन्नहनि॥ ठ॥ रथंतरं
बृहत्। विकल्पप्राप्ते नियमः॥ ठ॥ बृहच्छन्दसंशस्त्रं। तक्कस्वरूपं ततु॥ ठ॥ अग्निष्टोमो यज्ञः। संस्थानियमार्थवचनं
॥ ठ॥ यस्मात्तं नेतिच तस्योऽनुपूर्वं पुरस्तात्स्तकानामकेकं निष्कवल्यप्रभृतिषु यस्तस्तेन सदस्या विप्राइं तान्वित्य
तासां च तस्मणो निष्कवल्यप्रभृतिषु शास्त्रेषु पुरस्तात्स्तकानामनुष्टवेश एकैकां शंसेयुः॥ ठ॥ त्रयस्त्रिंशद्दक्षिणा। द
क्षिणाग्रहणं प्राकृतनिवृत्त्यर्थः॥ ठ॥ अनुसवामकादशैकादश। प्रतिविभज्य देयाइत्य र्थः॥ ठ॥ अनुबंध
स्यवपायां संस्थितायां वडवां ब्राह्मणेन शिशुं। अनुबंधस्य पशोर्वपायां संस्थितायां परिसमाप्तायां वडवां ब्राह्मणे
दद्यात्। अनु शिशुं सकिशोरामित्यर्थः॥ ठ॥ प्रजापतिर्देवान्सृष्ट्वा तस्य एतदन्नपानस्त स्तत्र एतान्यज्ञानु। आग्नेयी म ४०
सेडकः क्रतुर्वक्ष्यमाणस्तस्य मदान्तागयन्तागाख्यापने स्तुतिरभिधीयते। प्रजापतिः कलिदेवान्सृष्ट्वा तस्य एतदन्नपानि

न सृजेत तदर्थे मन्त्रपानं सृष्टवानित्यभिप्रायः॥ किं पुनरुदेताव्रहमाणान्यज्ञान्सृजानाद॥ ठ॥ अग्निष्टोमं प्रथ
मं॥ तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्टवानित्यभिप्रायः॥ स एनान्नाव्रनवत्॥ सोऽग्निष्टोमो देवानन्नुपोषणाय
न समर्थः कर्मप्रवर्तनीयोऽन्यदीनार्थः॥ ठ॥ अथात्यग्निष्टोमं॥ ससृज इति वर्तते॥ ठ॥ स एनान्नाव्रन
वत्॥ सोऽप्युक्थ्या देवानन्नुपोषणाय न समर्थः॥ ठ॥ अथ षोडशिना प्रजापतिः॥ ससृजेऽनन्तरमुक्थात्॥ ठ॥ स
एनान्नत्नवत्॥ सोऽपि षोडशी एतान्देवानन्नुपोषणाय न क्षमः॥ ठ॥ अथ वाजपेयं॥ षोडश्यनन्तरं प्रजापतिर्वि
डपे ससृजे॥ ठ॥ स एनान्नवत्॥ सोऽपि वाजपेय एतान्देवानत्नवत्॥ ठ॥ अथातिरात्रं वाजपेयादनन्तरम
तिरात्रं ससृजे॥ ठ॥ स एनान्नत्नवत्॥ सोऽप्यतिरात्र एनान्देवान्परिपोषयितुं न क्षमः॥ ठ॥ अथाप्तोर्यामाणं॥ अति
रात्रादनन्तरमप्तोर्यामाणं सृष्टवान्॥ ठ॥ स एनानत्नवत्॥ स एनान्देवानन्नुपोषणाय प्राप्तवत्समर्थोऽर्थोतिवत्
॥ ठ॥ तस्य त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्राणि॥ तस्याप्तोर्यामस्य त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्राणि भवंति त्रयस्त्रिंशच्छस्त्राणि॥ तस्याप्तोर्या
मस्य शस्त्राण्यपि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवंति॥ ठ॥ त्रयस्त्रिंशदुक्थाहुतयः॥ उक्थाहुतयोऽपि त्रयस्त्रिंशद्भ
वंति॥ ठ॥ त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वे देवाः॥ संख्यासामान्यं स्तोत्रादिभिर्देवानां॥ ठ॥ तदेनान्स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थाहुतिभिरभि
प्रत्येकं सर्वान्प्रीणाति॥ तस्मात्संख्यासामान्यात्स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थाहुतिभिः सर्वान्देवान्प्रीणाति स्म आप्तोर्यामः॥

एकैकं भवति प्रत्येकं॥ढ॥ तस्य नव स्तोमाः॥ तस्याग्नोर्यामस्य स्तोमा नव भवंति॥ढ॥ नव पृष्ठानि पृष्ठानि चा ४१
प्तोर्यामस्य नव भवंति॥ढ॥ षट् संस्थाः॥ संस्थाअग्निष्टोमादिकाः षट् भवंति॥ढ॥ परि ग्राहेण तानि चतुर्विंशति
ःएतानि स्तोमादीनि साम स्थानेकत्र गृह्यमाणानि चतुर्विंशति संख्याकानि भवंति॥ढ॥ चतुर्विंशति र्वै संव
त्सरस्यार्द्धमासाः स्वं वत्सरस्यैवाप्त्यै॥ संवत्सरार्द्धमास संख्यासामान्य संपत्त्या सप्तोर्यामिसंवत्सरस्यैवाप्त्यै
प्राप्तये भवंतीति॥ढ॥ आप्तोर्यामायामोयाद् वांछुसंवत्सरं चानुभवतीति तस्मादाप्तोर्यामः॥ त्वग्निष्टोमस
दर्थे यतोयं वलं प्राप्तायामो सारायोरदवात्रयस्त्रिंशत्समान्ये न संवत्सरे चतुर्विंशत्यर्द्धमाससामान्ये नाव भव
तीति॥ स्मृतितस्मात् निर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो विधिस्तुत्यर्थः॥ढ॥ छंदोमाः पवमानाः॥ बहिष्पवमा
नमाध्यंदिनार्त्तवाः पवमानाः छंदोमा भवंति॥ढ॥ त्रिवृत् पंचदश सप्तदशैकविंशो चाज्यानि एतानि आज्या
नि भवंति॥ढ॥ त्रिणवानि पृष्ठानि भवंतीति वाक्यशेषः॥ढ॥ त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम॥ अग्निष्टोमसाम त्र य
स्त्रिंशं भवति॥ढ॥ य आज्यानां स्तोमातिरिक्तो कानः॥ आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्त एवातिरिक्तोक्थानी स्तोमा
भवंति॥ढ॥ एतेर्वै प्रजायेति स्वनयतोग्निष्टोमस्तोमैः सर्वान्कामानुत्तयतः परिशिष्टत्वात्मं तदधत प्रजापतिर
त्नरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिवृदादिभिरुत्तयतः॥ सर्वान्कामान् दीयाआत्मा निविदितत्वात्॥ अर्थवादोयं चोदनारोत ६२

नार्थः॥ठ॥ तद्याप एवैतद्यजमानमालिरवोन्नयते। अग्निष्टोमस्तोमैः सर्वानूकामानुन्नयतः परिगृह्यालभन्ते
।यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वानूकामानूदधत तथाधुनायः कश्चिद्यजते आत्मायजिष्ठाः सर्वानूकामानुन्नय
तः क्रोडीकृत्यात्मनि दधाति॥ठ॥ विश्वजितः सर्वपृष्ठास्मादोषे ग्रावतः सवने अग्नोर्याम्णि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः॥ठ
कयाश्चत्रीयं चातुर्थाह्निके चैकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं। कयाशुभा सवयसः सनीला इति पृष्ठं। चातुर्थाह्नि
के चैकाहिकेतनुए काहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति॥ठ॥ इन्द्रदृग्राडगर्ते द्वादशः पृष्ठं भवति रथन्तरं वा। इन्द्रत्वपृष्ठं
विराजपृष्ठगर्ते द्वादशः पृष्ठं भवति रथन्तरं वा वैराजगर्ते॥ठ॥ वामदेव्यं शाक्वरगर्ते मैत्रावरुणस्य। वामदेव्यं पृ
ष्ठशाक्वरस्य पृष्ठगर्ते मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति॥ठ॥ श्यैतं वैरूपगर्ते ब्राह्मणाच्छंसिनो नौधसं वा। श्यैतं पृष्ठं
वैरूपपृष्ठगर्ते ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठं भवति॥ठ॥ नौधसं वा वैरूपगर्ते॥ठ॥ कालेयं रैवतगर्ते अच्छावाकस्य। का
लेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्ते अच्छावाकस्य पृष्ठं भवति॥ठ॥ गर्तेषु र्वशंसेदिति दिकाव्याडुरथात्मानमिति। आज्ञ
य गर्तेषु र्वशंसेदिति केचित् व्याचक्षते तदस्ति आत्मानं स्वयं स्तोत्रियं॥ठ॥ आत्मानं त्वेव वषट्कुर्वं शंसेत्॥ उगाथाइव
धारणार्थः। आत्मानमेव वषट्कुर्वं शंसेत्॥ठ॥ आत्मानं वा अनुगर्तेषु नित्य आत्मा तमनुगर्तो भवति॥ठ॥ एकाहि
कान्स्तोत्रियान्स्तूयाद्विश्वजितः सर्वपृष्ठास्तोत्रियान्शंसति॥ठ॥ तथानुरूपान्। तथैवैकाहिकाननुरूपांश्च

स्त्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठास्त्वा नन्वनुरूपांश्च संतिसामप्रगाथा ॥ विश्वजितः सर्वपृष्ठासामप्रगाथां शंसेति ॥ ४२
तदिदासीयं चातुर्थाह्निके विकाह्निकास्सर्वाणीति निष्कैवल्यं । तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति पृष्ठे चातुर्थाह्निके वद्द
ततेयकाह्निकास्सर्वाणीति निष्कैवल्यं स्तवति होतुर्नरनिधनात् ॥ ॥ यानि पंच माह्निकानि मध्यतस्त्रीणि मित्राव
42 रुणस्य काह्निकान्याप्सर्वाणि । मध्यत इति होतुर नरनिधनात् । पंचमेह्नि पार्ष्ठिकेयानि निष्कैवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्ता
नि इंद्राय मदायप्रेदेव स्ताच्छरकस्त्वा निमित्रावरुणस्य नवं त्र्येकाह्निकान्या सर्वाणि ॥ ॥ तत्तीयाह्निके ब्राह्मणा
च्छंसिनः । तार्तीयाह्निके यं इंद्रसूक्ते मध्यत एकाह्निकान्यां सर्वं तद्ब्राह्मणाच्छंसिनो नवतः ॥ ॥ अच्छावाकस्य षष्ठा
ह्निके । मध्यतो येनि ष्कैवल्ये सूक्ते षष्ठाह्निके तत्प्रागेकाह्निकान्यामच्छावाकस्य नवतः ॥ ॥ अनुचरश्च
त्तिपष्ठाहृतीयसवनं होतुर्होत्रकाणां च यथायथं ॥ ॥ आश्विनाद् इदं मति रिक्तोक्थानि । तथ्य विवक्षत वात् ॥ ॥
उराबोधजरमाण इति स्तोत्रियानुरूपौ होतुः । उराबोधतद्विविद्धीति स्तोत्रियः । उरमाणः समिध्य सइत्यनु
रूपः । होर्टयद्दणमसंमोद्दार्थी ॥ ॥ त्यमुवः सत्रासाहमिति मित्रावरुणस्य । स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ॥ ॥
केतदानात्रसस्कतयदद्यकच्चहत्रदन्निति ब्राह्मणाच्छंसिनः । स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषज्यते । तद्वो गाय स्तो
वमिंद्राय गायतेति वा । एतोन्वा स्तोत्रियानुरूपौ ॥ ॥ इदं विष्णुरित्यच्छावाकस्य । इदं विष्णुर्वि चक्रमे इत्य ४२

छावाकस्य स्तोत्रियः॥ ठ॥ उत्तरे च पूर्वा चानुरूपः। एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वा इत्यनुरूपः॥ ब॥
एषो उषा इन्द्रा द्विदेवा दीराथा मामदं च इत्यनुपूर्वं नवर्चानि। एषो उषा अपूर्व्येति द्वा तु वर्चं इन्द्रा द्विदेवत्य
मतीति मित्रावरुणस्य नवर्चं। उदीराथा इत्यादयत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चं। आमे दंवं नासत्येति अछाव
कस्य नवर्चं॥ ठ॥ आनातीति होतुः। आ नात्यग्निरुषसामनीकमित्यत्तत्रकं नवर्चाद नेतरेन्द्रो होतुर्नवति॥
ठ॥ उत्तरं मित्रावरुणस्य। प्रातर्यावाणेत्येतत्॥ ठ॥ आ गोमतेति ब्राह्मणाच्छंसिनः। आ गोमता नासत्या रथेन
त्येतत्त्रकं ब्राह्मणाच्छंसिनो नवति॥ ठ॥ उत्तरमछावाकस्य। अस्तार्षीत्तम सस्या रमस्येत्येतत्॥ ब॥ क्षेत्रस्य पति
नेति त्रयाणामिति स्वः परिधानीयाः। क्षेत्रस्य पतिना वयमित्येता स्तिस्त्रस्त्रयाणां होत्रादीनां परिधानीया भवं
ति। क्षेत्रपत्याः परिधानीयाः कुर्वत इत्येतीष्टति बीड्ल्यातु॥ ब॥ इमम् सोमासइमे मंद्रा सोत्याया तेनिवत
आनोगछतं दवनेति याज्याः। इमं सोमासस्तिरो अह्न्या स इति षिषेषु पठिता। इमे मंद्रा सोत्र अस्विनेति साप
र्मी। श्रुत्या याते निवतउद्भतश्च तस्ता य एष्ये वा आ नो गछतं दवनो पयहमिति सा य एष्ये वा यता श्व तस्रा य यथा हि
ष्ठा होत्रादीनां याज्या भवंति॥ ब॥ पुरायामा कः संख्यं शिवं वामि तिवानुष्टुभ्यं च तस्रः। पुराणमोकइत्येव मादि
का वानुष्टुभ्यं च तस्रो होत्रादीनां याज्या भवंति॥ ब॥ यमस्तोमः। अन्वरत उच्यात॥ ब॥ यमोदस्वर्यकाम स्तपस्तेवं

तंयज्ञक्रतुमपश्यद्यमस्तोमं।यमस्तोमोनामैकाहः।स्वर्गकामस्यभवति।तस्यायंपरस्तात्रूपोर्थवादः ४८२
।यमकिलस्वर्गकामःपूर्वंतपस्तप्त्वाएतंयज्ञक्रतुंयमस्तोमाख्यंदृष्टवान्॥ठ॥तमाहरत्तेनायजत।तमाहरत्स्वे
नारण्याहृत्यचात्रेनेष्टवान्॥ठ॥तेनेष्ट्वास्वर्गमानोतु।प्राप्तवान्॥ठ॥तेनस्वर्गकामोयजेत।पृष्ठ्योगच्छेद
43 नावाक्यामतत्र॥ठ॥स्तोत्रियानुरूपाअभ्यस्ताणामुहृत्यसामातानांच।एकाहिकानांशस्त्राणांस्तोत्रियानुरू
रूपानुहृत्यसामातानांचसामातानाइतिसामप्रगाथाउच्यंते॥ठ॥यावत्यस्ताभवंतितावत्यस्तद्देवतास्तच्छं
दसउपजायंते।यावत्यस्तोत्रियाभवंतितावत्यएवतद्देवतास्तच्छंदसउपजायंतेयाक्रियंतइत्यर्थः।प्रगाथस्था
नेऽर्पितयेवछंदोनुसर्वंच्यंपारच्छिवांसमितिपंचानांपुरस्तात्स्वकानामकेकामाध्यदिनोयारायिवांमघवतामही
रन्द्रित्यतासांपंचानांमरुत्वतीयानिष्केवल्यहोत्रकशस्त्रेषुयानिष्ठकानितेषांपुरस्तादेकैकांशसयुर्मध्यंदि
नेसवने॥ठ॥गायत्रःसर्वस्वारोमरणकामस्यस्वर्गकामस्यच।सर्वस्वारोनामैकाहः।ससर्वत्रगायत्रोमरण
कामस्ययजमानस्यभवति।प्रयोगांतरेचस्वर्गकामस्यच॥ठ॥त्रिष्टुभःसर्वनिधनः।प्रतिष्ठाकामस्यचसर्वनिधन
इतिगुणयोगादुच्यते।सचछंदोगेषुप्रसिद्धः।सर्वत्रिष्टुभोयंभवति॥ठ॥जागतःसर्वलःपशुकामस्यच।सर्वलइतिगु
णयोगादुच्यते।सचप्रसिद्धोगुणछंदोगेषुससर्वजागतोभवतिपशुकामस्येतिफलचोदना॥ठ॥आनुष्टुभःसर्वा ८३

ग्निधनः। ऋतकामस्यास्य सर्वाग्निधन इति गुणयोगाद्धुद्धात ऋतकामस्य कीर्त्तिमिच्छतः सर्वानुष्टुभोयं भवति
॥ठ॥ प्रत्यक्षं संपदा वा। गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यानुष्टुप्त्वेषु प्रत्यक्षमेवैतानि छंदांसि प्राप्नुतान्यहं त्यक्तुं शक्येत्यानि।
नाछंदस्य एषु वा प्राप्नुते षट्तेषु संपदा यथा ऋति संपादयितव्या॥ठ॥ नूढिं स्वपूतिस्त्यो। नि विहानो नि। नूढि
स्पृतना हिस्वत्राजितिह्न॥ठ॥ वाग्कामयत सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं गच्छेयमिति वाचस्तोमस्या
यमर्थवादेनोपक्रमः। वाक्किलाकामयत सर्वभूतयामस्याश्रेष्ठ्यं स्वाराज्याधिपत्यं गुच्छादेनवामीति॥ठ॥ से
तेयज्ञक्रतुमपश्यद्वाचस्तोमं वक्ष्यमाणविधिदृष्टवती॥ठ॥ तमाहरत्तेनायजत। तस्य सेताराना हरतत्राह
त्यात्वष्टवती॥ठ॥ तमाहरत्तेनायजततानस्या सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैत्पारितासासीत्।
॥ठ॥ तथाप्येवं तद्यजमानोयद्वाचस्तोमेन यजेत सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति। तस्मादृद्धि
दिकामो वाचस्तोमेन यजेतेति॥ठ॥ ज्ञातेबहिष्पवमानः। स्तोत्रियास्त्रिवेसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रे गानं कार्यं
॥ठ॥ सदस्यस्याज्यं। सदस्ये स्तोत्रियाणां आज्यस्तोत्रे गानं कार्यं भवति॥ठ॥ अस्तुते प्रस्तुते निष्टुते सर्वे दन्त्यबुद्धेनिर्द
वीढसमुद्रे सलिले त्येनतारति स्तोत्रियाणां यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामतासु संख्यासु गेयानि॥ठ॥ सर्वीऋच

ःप्रयुक्तं तेच्याववर्तेस्तोमातिशंसनाय। सर्वोऋचोच्यावर्तेश्स्तोमसंख्यां निरुध्य प्रयोक्तव्याः स्तोमातिशंसना ६४
यायुतादिषु स्तोमेषु॥०॥ सामानि यज्ञेषि च। एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यते। सर्वाणि यज्ञेषि च॥०॥ उद्धाय
वाग्निष्टोमः। उद्धाय परिसमाप्य वाच स्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः। प्रास्ततार्थमग्निष्टोमवचनं॥०॥ सद
स्रंदक्षिणा वाचस्तोमस्य गवामयः॥०॥ महायज्ञो महायज्ञः पूर्वं सुक्तोऽद्वियेज्ञसामभूत। तस्यापि सद
44 स्रंदक्षिणा॥०॥ विश्वत्यग्निष्टुत्योः। स एतौ यज्ञक्रतू अप्य यद्दिनु त्य न्ति तृतीऽइति पूर्वोक्तौ तयोरपि सहस्रं
दक्षिणा॥०॥ सर्वजिद्धनजितोः। सहस्रंदक्षिणेत्यनुवर्त्तत एव॥०॥ विश्वजिदभिजितोः सहस्रं दक्षिणेत्यनु
वर्तत एव प्रक्रान्तेव दक्षिणासंख्या॥०॥ स्वर्जिते दिदु वजयोः। सहस्रं दक्षिणा॥०॥ आशोर्यामेच। सहस्रं द
क्षिणा महायज्ञादिषु सप्तमी निर्दिष्टा। साच्छ्रेवान्तरीया अपि दक्षिणा कल्प्या अनुसर्त्तव्याः॥०॥ अनादेश
प्रकृतिर्दक्षिणानां॥ प्राप्तामवेत कुच्यते। याश्वान्तरीये चानादेशा यथा स्यात्॥०॥ वरुणः कामयत सर्वेषां
राज्ञानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयामिति। राजसूयो वक्तव्यस्तस्यार्थवादेनोपक्रमः। वरुणः किलाका
मयत सर्वेषां राज्ञानां दिव्यानां पार्थिवानां मानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयां। मानं तां श्रेष्ठ्यं आनुकल्पं स्वा
राज्यं आधिपत्यं प्रसिद्धं॥०॥ स एतं यज्ञक्रतुमपश्यद्राजसूयं। वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यं साधन ४४

नात्वेनोपलब्धवान्॥ठ॥ तमादरेत्तेनायजत तं राजसूयस्योपकरणद्वारेणादरत्। आहुतवान् तेनेष्टवा
न्॥ठ॥ तेनेष्ट्वा सर्वेषां राज्ञां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैत्। परिप्राप्त आसीद्वरुणः॥ठ॥ तथा एवेत
ह्यडमानो यद्राजसूयेन यडेत सर्वेषां राज्ञां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति। तस्मादेवंकामो राजसूयेन
यडेत॥ठ॥ नागोत्रो होता। अत्र नागोत्रो दैष्ट्युसमानगोत्रो होता भवति॥ठ॥ एंद्रापौष्णेन बस्तेनेष्ट्वा माघ्या
आमावास्याया एकादश्युपरिष्टाद्दीक्षेत। माघ्या अमावास्याया उपरिष्टादेकादशे फाल्गुनप्रथमाहे एंद्रापौष्णे
न बस्तेनेष्ट्वा दीक्षेत॥ठ॥ पवित्राय। पवित्रो नामाग्न्याराधणीयोऽग्निष्टोमः तस्मै दीक्षेतेति सर्वेण संबधः॥ठ॥
स एवायं चतुष्टोमः। स एव पवित्रः चतुष्टोमो भवति॥ठ॥ रथंतरपृष्ठः। रथंतरं पृष्ठं यस्मिन् स तथोक्त
ः॥ठ॥ अग्निष्टोमः। एवंसंस्थः॥ठ॥ एष एव पवित्र एतेनदङ्गतः सवमङ्क्तः। एषाग्निष्टोम एव पवित्र
एतेनाग्निष्टोमेन किलेष्ट्वा पवित्रीहतः सर्वत्रक्षात प्राप्नोति॥ठ॥ अष्टम्यां सुत्यमहः। चतुर्दीक्षस्या
पसाकोऽष्टम्यां सुत्यमहो भवति॥ठ॥ इष्टिर्तिः पदशेषं। पदक्षेषं तमिष्टिर्तिः परिसमापयेत्। ताइष्ट
यः स्वरूपेणानोक्ताः पूर्वकारिवञ्चाद्यवस्थिताइष्टव्याः॥ठ॥ फाल्गुन्यां प्रयुज्य चातुर्मास्यानि। प्रयुज्येति

४५

45

Hillebrandt 282

सकलस्य प्रयोगस्य चोदनात् ग्रामवानुवृत्तेः। ततो वैश्वानरपार्जन्यावसर्गेष्टिर्भवतः॥ठ॥ षण्मासं संवत्
पक्षं। नित्यादन्त्यायमिति नियमार्थं॥ठ॥ माघ्यां शुनासीरीयं। साकमेधैरिष्ट्वा त्वदः शुनासीरीयं माघ्या
मिति विकल्पप्राप्ते माघ्यामेवेति नियमार्थं वचनं॥ठ॥ उत्तरमासमिष्टिभिः समापयेत् पूर्वे कारित्वा
त्॥ठ॥ फाल्गुन्यां दीक्षा ततश्चाभिषेचनीयदशपेयाभ्यां पूर्वफाल्गुन्यामभिषेचनीयदशपेयाभ्यां अथ यदी
क्षते॥ठ॥ द्वादशदीक्षास्तिस्र उपसदः दीक्षाणामुपसदां च नियमार्थं वचनं। सुत्यं षोडशमदः। अर्थे वा
दार्थं वचनं संख्यामात्रविधिर्थेन॥ठ॥ षोडशकलं वा इदं सर्वमस्य वसवे स्याख्या दीक्षादिनिः षोडश
त्विरिदं सर्वं षोडशकलमिति सपत्न्या अस्य वसर्वस्य वाप्ये भवत इमो अभिषेचनीयदशपेयौ॥ठ॥ सह
सोमेभ्यो क्रीणंति। एककालं सोमेभ्यो क्रीणंति॥ठ॥ न तस्य क्रीतस्य विनाशः॥ठ॥ दशपेयस्य चाभिषेचनीयस्य चाभि
षेचनीयस्यावतिरशद्वात्। तत्र माति घ्यापर्यंतस्ञ्ञ ईशावकृथा तां उ नयो एकामेव॥ठ॥ त्वमग्ने वरुण इत्या
ज्यं॥ त्वमग्ने वरुणो जायसे यत् दित्येतदाज्यं स्रुचं भवति॥ठ॥ वरुणान्यं गं वरुणं स्य त्तिर्षिचेति। वरुणलिंगमत
त्वं सूक्तं यस्माद्वरुणमन्त्रिषिचेति यागस्तुतिरियं इवेस्य विधिः शेषत्वात्॥ठ॥ चतुर्विंशान्मध्यंदिनः। व

४५

तुर्विंशाद् दक्षो माध्यंदिनो भवति ॥ठ॥ मैत्रावरुण्यं तरेणानिष्के वल्यमरुत्वतीये । मैत्रावरुणीपयस्या
निष्के वल्यमरुत्वतीययोरंतरेण ॥ठ॥ बृहस्पतिसवश्चाग्नुर्वीक्र समुच्चीयते ॥ठ॥ तत्राग्निं षिंच्यात्त प्राकृ
स्विष्टकृतः । तत्र तस्यां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां प्राकृ स्विष्टकृतो निषिंच्यात यजमानः संस्कार्यं घातु ॥ठ॥
तस्याः प्रदानं स्विष्टकृद्दिक्षेश्च । तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं नान्यत् ॥ठ॥ द्वितीयादह्नः तृतीयस
वनं । पार्ष्ठिका द्वितीयादह्नस्तृतीयसवनं भवति ॥ठ॥ तदुक्थं संतिष्ठतन संस्थं तरं ॥ठ॥ पशवो वा उक्था
नि पशुनामेवाप्त्ये ॥ प्राप्त्यै ॥ठ॥ यं त्यवभृथं न पादावधमनं । यै त्यवभृथमिति वचना नु ॥ठ॥ क्रियात
वभृथकर्मे न स्नाति । क्रियाते वभृथकर्मेयक तैयं । न स्नाती । तिस्नानं निषिध्यते ॥ठ॥ कृष्णाजिनस्य द
क्षिणं पूर्वपादस्तु दकेवभ्रं यपत्याद्दरंति वसनस्यवादशा । कृष्णाजिनस्य यजमानसक्तस्य पूर्वपादस्तु
दकेवसव्रद समनसावादशा ततः शूपत्याद्दरंति ॥ठ॥ अथोत्तरं देवयजनमध्यवस्यति । उत्तरं दर्शपूर्णमास्यो
देवयजनं यजमानोध्यवस्यति । अथशाष्टादन्ये न कर्मणा यवदद्यत् ॥ठ॥ तत्रं स्वपामिष्टिन्निर्यजतात
देवयजने प्राष्ठुसंस्थपास्थानां दवि षामिष्टिन्निर्यजत ॥ठ॥ दशा नि दीक्षारात्रं । दशा नि रिष्टिनि दीक्षारात्रं यज

तए कैकाप्यैकैकमदः॥ ठ॥ असवित्रे प्रसवित्रे। दीक्षणीया तादनंतरं सवित्रे प्रसवित्रे यडोत॥ ठ॥ असवित्रत्रा ५६
सवित्रे। सवित्रे आसवित्रे ऽष्टिं निर्वपेत् सविता देवता आसवितेति विशेषणं॥ ठ॥ सवित्रे सत्यप्रसवायेति। तृती
या मिष्टिं सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत्॥ ठ॥ सरस्वत्यै वाचे। चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे दिने सरस्वत्यै वाचे कुर्यात् वा
च इति विशेषणं॥ ठ॥ त्वष्ट्रे रूपेभ्यः। पंचमे दिने पंचमीमिष्टिं निर्वपेत् त्वष्ट्रे रूपविशिष्टाय॥ ठ॥ पूष्णे पशुभ्यः। षष्ठे दि
46 ने षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूष्णे देवाय पशुभ्य इति विशेषणं॥ ठ॥ इंद्राया स्मि। सप्तमे दिने सप्तमीमिष्टिं निर्वपेत्॥ ठ॥
इंद्राय। अस्मे इति गुणविशेषणं॥ ठ॥ बृहस्पतये तेजसे। अष्टमे दिने अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत्। बृहस्पतये तेजोगु
णाय॥ ठ॥ सोमाय राज्ञे। नवमीमिष्टिं नवमे दिने निर्वपेत्॥ ठ॥ विष्णवे शिपिविष्टायेति। विष्णवे देवताये शिपि
विष्टायेति विशेषणं। दशयज्ञानां तरा मध्ये का कतानां सर्पतीत्येकवमादिकः शाखांतरीयो धर्म इति करणात्स्यात
दशाग्न्याद्दशापयादशामीचे इति थित्वात्। तस्यां दशपेयः कार्यः। सोत्य मद्रि दशपेयाख्ये॥ ठ॥ अपि वेता
न्निर्देशान्निर्दिष्ट देवताभिः प्रसर्पेयुर्वाग्नद्धेयुर्वा अपि वेति प्रान्ते विष्णवे शिपिविष्टाय मद्विकल्पसमुच्चयेए
तान्निर्देशान्निर्दिष्टदेवताभिः सहोद्धारेण नमदः प्रसर्पेयुर्नद्धा वा नद्धयेयुः॥ ठ॥ सवित्रे प्रसवित्रे प्रसर्पाणी
ति वा प्रयोगमंत्रस्य प्रतीकवचनं॥ ठ॥ सवित्रे आसवित्रे नद्धयामीति वा। एवमेतोत्तरमंत्रः॥ ठ॥ येषा तु

८३

नयतः श्रोत्रियाद्दशापुरुषात्तयाऽयेयुः ॥ ऋत्विज्ञानविद्याचरणविशिष्टा याज्ञोऽयेयुर्येषां मातृतः पितृतश्च दश
दशापुरुषाः श्रोत्रियाश्च भवंति । श्रोत्रियश्छंदोधीत इति वेदपाठपारगाः ॥ ठ ॥ शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयेयुरिति श
तसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयेयुरिति ॥ ठ ॥ दश दशैकैकं चमसं यजमानश्चमसेपि ब्राह्मणाश्च वशतसंख्या
योगात् ॥ दश दशैकैकं चमसमनुसर्पतीति श्रुतिः शाखांतरात् ॥ ठ ॥ तस्माद्दशापेयः । तस्माद्दश दशैकैकं
चमसमुपसर्पंति तस्माद्दशापेय इति निर्वचनेन च श्रुतिः ॥ ठ ॥ उदायपंचबिलैश्चरुः । परिसमाप्य दशाप
यमनंतरं पंचबिलश्चरुर्भवति । यो गोयं द्रव्यनिर्देशात् ॥ ठ ॥ समाप्ते श्येनी पृषती त्वाष्ट्री वंध्या गर्भिणी च्यामा
दित्या पृथ्वी विश्वादेवी वा मारुत्यन्तरा । परिसमाप्ते पंचबिलियागे श्येनी पृषती न्यंग्या श्येनी लोहिता पृषती शुक्ललोहि
ता दिग्ग्या गलहन्यां श्येनी पृषती त्वाष्ट्रीमिति पंचमी । त्वाष्ट्री वंध्या च तुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा । गर्भिणी च्या मंतवती च्या
पृथ्वी अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मारुत्यन्तरा ॥ ठ ॥ अथ सौत्रामणी । अथशब्दादियं सौत्रामणी चरकाणां राजसू
याद्बहिरपि वर्षत्रयस्यापि भवति । काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात्तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात् स्मृतौ संस्कारार्था भव
ति । कौकिलान्तु सौत्रामणीयेषां मध्यपूर्णां पठिता तदवधानामवबद्धव्यं ॥ ठ ॥ आश्विनो लोहोजः । आश्विदेवत्या लोहि
तवर्णोऽजश्चालभ्यः ॥ ठ ॥ सारस्वती मेषी । सरस्वती देवता का मेषी कर्तव्या ॥ ठ ॥ इन्द्राय सुत्रामणे ऋषभः । इन्द्राय सुत्रा

मगुणाय ऋषत्त्वालब्धव्यः॥ठ॥ पर्यग्निकृते सुरासोमे नचरंति। पर्यग्निकृते सुते सुरासोमेन प्रचरं सु ८१
रायाग्रवसुरासोमत्तिध्यनं॥ठ॥ पवित्रेणपुनीहि मासुक्रेणदेव दीद्यतु। अग्नेक्रत्वाक्रतूँरनु इति सुरास्तवंती
मुपतिष्ठंते। पवित्रेणपुनीहिमित्येवमादिना कल्पपठितेन मंत्रेण सुरां स्तवंतीमुपतिष्ठंते। यजमानऋत्विजो
गृह्यमाणा विशेषात्॥ठ॥ पितृदेवत्यास्ति वा। पित्र्यान्ति वतिनो॥ कथंनाम सोमवती बर्हिषदामग्निष्वा
त्तानां च याः उक्ता स्तासु ऋरिति॥ठ॥ युवं सुराममिति पुरोनुवाक्या। युवं सुराममश्विनेत्येषा सुरासोमानां पुरोनु
वाक्या भवति॥ठ॥ होतायक्षदश्विना सरस्वतीमिंद्रं सुत्रामाणमिति प्रैषः। होतायक्षदश्विनासरस्वतीमिंद्रं सु
त्रामाणं सोमानामित्येष प्रैषो भवति॥ठ॥ सर्वानेके चिन्हुतानामनंति। सर्वानूप्रैषानेके आचार्या विहु
तौनूऊदितानू आमनंति॥ठ॥ तद्रुतथा नकुर्याद्दास्युवंततू। तद्वदितमायातंतथा नकुर्यात्। आसुरं तत्॥
ठ॥ पुत्रमिवेतियाज्या। पुत्रमिव पितरावश्विनोत्येषायाज्या कर्तव्या सोमस्याग्ने वीहीत्यनवषट्कारा सुरा
याः सोमत्राक्षात्॥ठ॥ यमश्विना नमुचावासुरादधि सरस्वत्यसुनोदिंद्रियाय। इमंतं शुक्रं मधुमंतमिंद्रं सो
मं राजानमिहभक्षयामीति भक्षमंत्रः सुरायाः। यमश्विनेत्येवमादिकः सुरा भक्षमंत्रः॥ठ॥ ब्राह्मणं सुराप
परिक्रीणीयादिति भक्ष्य उपनीयते। ब्राह्मणं सुरापं परिक्रीणीयादित्येवं ज्ञायते तस्मै भक्ष उपनीयते। परिक्री

47

८

णीयादिव ब्राह्मणवचनं स्मृतिविरोधाशंकानिरुत्यर्थं ॥ ॥ अत ऊर्द्ध्वं केशावपनीयः ॥ सौत्रामण्यनन्तरं केशाव
पनीयाख्यो नामैकाहः ॥ यद्यस्मिन्नवसरे सौत्रामणी क्रियते ततोऽयं क्रमो ऽतः शास्त्रादन्यत्रापि न वतीति ज्ञायते ॥ अ
त्रैधातव्युदवसानीया ॥ त्रैधातवी नामोदवसानीया कार्या ॥ ॥ आग्नावैष्णवं ऐन्द्रावैष्णवो वा पुरोडाशः शास्त्रा
तरात् ॥ इन्द्राविष्णू इह हिताशंबरस्य ॥ उ नाडिग्यथ नपराजयेथे ॥ इति याज्यापुरोनुवाक्ये सर्वं कर्मणेति द्वितीया
सप्तम्यर्थे ॥ ॥ अथ द्विरतो द्विरात्रः ॥ त्रैधातव्यनन्तरमुष्टिर्द्विरात्रः कार्यः ॥ ॥ अग्निष्टोमोऽतिरात्रश्च ॥ अग्निष्टोमसंस्थ
मेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंस्थं ॥ ॥ विवाय तस्मिन्ब्राह्मणायाहुतिर्यो वेदमनुब्रूते ॥ अग्निष्टोमसंस्थस्य ब्राह्मणस्य
संस्तवः ॥ अहुत्यस्मिन्ब्राह्मणाय स्तुप्रत्तामदन्ते वति ॥ यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः ॥ ॥ क्षत्तस्मिन्क्षत्रियायाहुतिर्या
त्रिशकं प्राश्नाति ॥ अतिरात्रसंस्थस्य क्षत्रियसंस्तवः ॥ क्षत्रियस्यापि तस्य सुप्रत्तां याति ति च्छि ये तत्तस्मादत्र द्वौ उषसा
यक्तान्य इन्द्रायस्तुनवामग्या इति मैत्रय ववचनात् ॥ ॥ अथ तन क्षत्रस्य धृति नायज्ञात ॥ उष्टिर्द्विरात्रादनन्तरं क्ष
त्रस्य धृतिर्नामैकाहः स्तेन यजेत ॥ ॥ चतुष्टोमो न रथन्तरपृष्ठो नाग्निष्टोमेन ॥ क्षत्रधृतिर्विशेषणान्येतान्यन्यपदार्थो
निप्रासतन्त्ये वान्वयं तत ॥ ॥ तेनोदग्निष्टोमेनाहुव्य अग्ने आप्तिप्रतारिणे इत्युदित इति निपातो वा कुम्हरणार्थः ॥ तनत्रि
ष्टोमेन ह्वद्य अग्नेो नामाप्ति प्रतारिण इष्ट्वा नूँ तिष्ठ ह ब्राह्मणोऽनुव्याज द्वारं तं अग्ने ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याहारा ॥ अनु

याज्ञद्वारेनामौप्तिश्रापः॥ठ॥ नहास्यश्रुति नायश्च इममेव प्रतिसमरेऽकरवः। कुरुहत्रायाश्रेष्ठं तइति। ए
वं ब्राह्मणोनुश्याजहार। नायमयष्टान्नश्रुति नाऽकुञ्चनम्ः। अत एतस्माद्यज्ञात्प्रचारादिममेव समरं संग्रामं प्र
तिकरवै राजानः कुरुहत्रादेऽशाग्याश्रेष्ठे तइति॥ठ॥ तद्दु किल तस्थिवासयाथ्यखिनं प्रावाचा। यस्थिवात्तनब्राह्म
णेनोक्तं तस्थिवान्हत्॥ठ॥ तस्माद्यज्ञेतु चतुष्टोमेनेव यजेत। न त्रिष्टोमेन॥ठ॥ प्रतिष्ठा वै यज्ञानां चतुष्टोमः प्रति
ष्ठित्याएव। प्रतिष्ठायज्ञानां चतुष्टोमः पाथय्यात्॥ठ॥ अयुतं दक्षिणा। अयुतं दशसहस्राणि दक्षिणा गवामिय
सस्यान्यायपादेः॥ठ॥ नह वा एतस्माद्ब्राह्मणं न तस्य विशोऽयुवातयोयुतं ददाति। नावे तस्माद्ब्राह्मणस्य आवि
तिस्तस्मान्नयुवात प्रजाः। तस्य वा विशो राजानस्यानयुवात। नयुथस्नातं गच्छती यर्थः। योयुतं ददाति॥ठ॥
तदयुतस्यायुतत्वं। अयुतमित्यस्य निर्वचनं॥ठ॥ शतं सहस्राणि। लक्षं वा दद्यादित्यत्तिप्रायः। उक्तमाख्यायिका
नः शौनःशेपं वा पृच्छति इत्यूनां। तत्वे तितं ततः प्रषिते नहोतारख्या तयं तदिदसूत्रकारः पठति॥ठ॥ अद्य॥ हरिश्च
न्द्रो ह वैधस ऐक्ष्वाको राजापुत्र आस। हरिश्चन्द्रो नाम राजा। वेधाः प्रजापतिस्तस्यापत्यं वैधसः। ऐक्ष्वाक इति व
शाख्या सकिल राजाऽपुत्र आसीत्॥ठ॥ तस्य ह शतं जाया बभूवुः। तस्य राज्ञः शतपरिमाणा जाया बभू
वुः॥ठ॥ तासु ह पुत्रं न लेभे। ताऽनेकास्वपि पत्नीषु सत्स्वप्य पुत्र एव सा धन संपन्नोपि पुत्रं न लब्धवान्॥ठ॥

कथंचिदेकादेः सदृधर्मसामान्यादिहानुक्रमणं व्याख्यं ॥ तदर्थमाह ॥ एकादशसु एकस्तुत्येषु क्रतुषु अहीनेषु छन्दःस्तुतिषु
यो विकारस्तु उच्यते स प्रकृतेरग्निष्टोमस्य विकारः प्राप्तव्यः । न चैकादशाग्निष्टोमधर्मका एव तेषां हि वचनेन । अहीनानां द्वा
दशाहविकाराणां उपदेशविशेष उच्यते । द्वादशाहिकस्यात्र एकादशतिनिर्दिश्यमानस्य द्वादशाहधर्माः प्राप्नुवन्ति । समुदाय
कानां धर्माणामवयवेष्वनिवात् । तेन द्वादशाहीक्षाद्यादशोपसदश्चाशिषामवनिर्वचनं नामधेयायदशाम् इत्येवमादयः प्रा
प्नुवन्ति । नदित्यर्थार्थामेकादशसु प्रकृतेर्विकारवचनं यद्येवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्विकारवचनं यद्येवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमे
ः द्वादशाहस्यैकादशानां चेत्येतास्वेकादशस्व पशुषु प्रोक्तासु न तत्र वेति तत्र तिस्रः तिस्रोऽग्निः प्रयोजनं तत्र द विषो विहिता एवं यदि तु
पूर्वेकाग्निवशात् पशुषु प्रोक्तासु न भवति ततः षड्भिः प्रायाजने अग्निर्ऋषिः पवमान इत्येकाय च पवित्रमर्चिषीति पंचा एतान्याय प्रवमा
नाय । अस्याजरासो दमामरित्रा इत्येकाग्निक्यावको ऽर्चिभिः सुमत्पय इत्येकावयंत अग्ने उक्ति विधेमित्येका समिध्यमानः प्र
थमानुधर्मेत्यक्ता समिधिता न स्तन्यहरो च न स्क्रा इत्येका विशांकविं विश्पतिं शश्वतीनामित्येका इत्यग्नाय पावकाय वित विश्वात
द्भुता सो अयमग्रा त्यकाय दीं गणस्य रक्षनाम जीगरित्येका तिस्रो यदाग्ने शारदस्त्वामिमिदित्यका विशांकविं विश्पति मानुषीणामित्ये
का उक्ता विषा सदृश अस्य स्तुत इत्येका त्रिरस्य तापरमास्ति त्य इत्येका इत्यग्न्येष्टुचयः ॥ छ ॥ आदित्या वशान्ते बन्धस्य उपालं त्येवं विधा
आदितिदेवत्या वशा विश्वं बन्धस्य अन्ते बध्नयाः स्थाने उपालम्भ्या । एवं विधस्य प्राप्ता विधिवचन एष एव विधिरित्यर्थः । तत्तेन पय
स्यापक्षे एवं विधे तिष्ठाद्वे च नात् पयस्यापादपयस्य वा त्रस्याया ज्यानुवाक्या षड्भिः । तत्त्वामदिते महीति तिस्रः । महीमूषु मातरं सु

वृतानामित्येकास्तु[illegible]यां पृथिवीं द्यामानद्ध्रसमित्येकाप्रदितिर्द्योरदितिरन्तरिक्षमित्येकाः इति ॥ छ ॥ तद्यादवं पश्वोनियु[illegible]
वं ति । नदथ्याद्ध्याद्यानीति तद्यदित्यद्दशप्रतिनिर्दिष्टशो । एवमिति प्रकारवचनो । यादवे पशवे । नियुक्ता भवंति [illegible]
त्वेवास्याध्वर्या कर्मणोः यानि अन्यत्रापगच्छामो । एवेकास्य तथ्याध्वर्यादनपगमः कृतः स्याद्यत्रानत्यपि प्रायः ॥ छ ॥ [illegible]
वनीयाननुपुरोलाशानस्नाय पवमानायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपतिः तस्याध्वर्यस्य प्रातःसवनीयान् पुरोला[illegible]
रेऽग्नाय पवमानायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपतु ॥ छ ॥ माध्यंदिनीयाननुपुरोलाशानग्नये पावकायाष्टाकपालं [illegible]
कायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपतु ॥ छ ॥ तृतीयसवनीयाननुपुरोलाशानग्नये शुचायाग्नये शुचये अष्टाकपालं पु[illegible]
र्वपतु ॥ छ ॥ आवपनं वै सवनीयाः पुरोलाशाः ॥ देशाद्यर्थं वर्थः सतः कारणात् सवनीयपुरोलाशैर्दर्विषामावापो द्यापः [illegible]
एतदुच्यते आवपानं वै सवनीयाः पुरोला[illegible] ॥ छ ॥ आवपनमेवतदावपति । उप्यात उक्षिण्यावपनं [illegible] तत्र [illegible]
वपनमेवतदावपतीति ॥ छ ॥ अथ यदा [illegible] धमयाद्वपालस्याभवति । अर्थवादार्थं [illegible] ॥ छ ॥ अदितिवा
नृग्याध्वर्यं संतिष्ठते । विशाद्वादेवर्थः । यस्मादति [illegible] समाप्तात त्र्याधेयं तस्मान्नाम [illegible] निहापितपथ्य वक्रोति ॥ छ ॥
या [illegible] ध्वर्यस्य संस्कातामवतेध्यइत्यस्य संस्कां करोतीति । नुइत्यवधारणो । ये वाध्याधेयस्य संस्कातादृशी[illegible]पि करोति ॥ छ ॥
व [illegible] वः पुरोलाशाश्चान्वायात्यं तद्दविर्येद्धं स्तोमस्य । एवमिति प्रकारवचनः । एवमनेनप्रकारेण दविर्यज्ञसोमस्य एवमि
तिप्रकारवचनं पुरोलाशाश्चान्वायात्यं तद्दविर्यज्ञसोमस्य ॥ छ ॥ तस्य शास्त्र ॥

४९
५१
९८